

Stúpy neslúžia na zhromažďovanie veriacich. Individuálne modlitby a meditácie sa spravidla vykonávajú v susedných chrámových budovách (chaitja), prípadne vo vzdialenejších kláštoroch (viharách) alebo doma. Pri niektorých kláštoroch vznikli významné budhistické univerzitné komplexy (napr. Nalanda a Odantapuri v Indii). V každej budhistickej svätyni je oltár, pri ktorom veriaci skladajú obety (jedlo, kvety) pri zvučkoch spevov a hudby. Budhistické chrámy odrážajú nielen regionálne rozdiely, ktoré vznikli počas rozširovania zo severnej, východnej a západnej Indie, ale aj rozdiely medzi rozličnými budhistickými školami. Rozdiely sa vzťahujú na polohu, vnútornú stavbu chrámu a vybavenie záhrady. V čínskych a tchai-wanských chrámoch sa často preplietajú budhistické a taoistické prvky.

V lamaizme sa budujú aj čorteny. Sú to malé kultové stavby nad hrobmi miestnych svätcov. V lamaistických oblastiach sa možno stretnúť i s modlitebnými vodnými mlyni.

Chrámy v konfuciánstve a taoizme

Pri realizácii kultu sú relatívne bezvýznamné. Zriedkavo sa vyskytujú siene predkov, schránky a dedinské chrámy v rámci intravilánov vidieckych sídiel. V období, keď bolo konfuciánstvo ešte štátnou doktrínou, každé administratívno-správne mestské centrum malo chrám, v ktorom sa úradníci zúčastňovali ceremónii konaných z úcty ku Konfuciovi. V knižničnej sále, pripojenej k chrámu, sa uskutočňovali diskusie ku klasickým textom. Podobné chrámy sú aj vo Vietname, Kórei a Japonsku (Rinschede 1999).

Šintoistické svätyne

Šintoizmus v staršom vývinovom období nepoznal žiadne bohoslužobné objekty. Božstvá prebývali v prírode. Až pod vplyvom budhizmu sa začalo s výstavbou drevených svätýň. Každá svätyňa (nazýva sa džindža) má špecifický dôvod svojej existencie. Môže to byť vrch, historická udalosť, prejav osobnej zbožnosti alebo politickej ochrany. Najčastejšie ide o malý objekt, ktorý sa stavebným štýlom prispôsobuje pôvodným formám japonských domov. Svätyne sú preto kolové stavby so sedlovou strechou, umiestnené na vode, aby umožnili návštevníkom rituálnu očistu pred vstupom do svätostánku. Dnu sa vstupuje cez veľkú symbolickú bránu alebo viaceré za sebou stojace brány. Vo vnútri je veľká vodná nádrž, z ktorej veriaci drevenou lyžicou nacherpe vodu a umyje si tvár a ruky. Svätyňa pozostáva z dvoch hál, ktoré sú spojené zastrešenou chodbou. V prvej väčšej hale (tzv. hajden) sa recitujú modlitby a prináša sa obeta. Menšia zadná hala (chonden) slúži ako svätostánok, príbytok božstva, do ktorého smú vstupovať len kňazi. Vchod do džindže je opatrený motúzom s kúskami látky alebo papiera (tzv. simenava), ktorého účelom je chrániť džindžu pred zlými duchmi. Najvýznamnejší komplex šintoistických svätýň je v Ise na ostrove Honšú. Zaujmi-

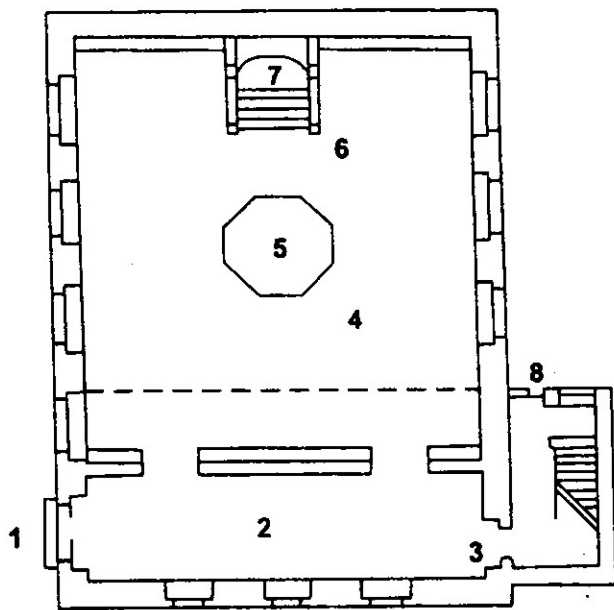
navé je, že svätyňu každých 20 rokov postaví nanovo (prvýkrát v r. 685, naposledy v r. 1993), vždy z dreva stromu hinoki (druh bieleho cyprusu), pričom materiál zo starej sa rozpredá pútnikom.

Synagógy

Sú miestami zhromažďovania židov. Ako ohnisko duchovného života Židov sa pôvodne používal miškan. Bol to prenosný stan, kde sa Boh stretával s vyznávačmi judaizmu. Miškan pozostával z troch priestorov - nádvorí, svätého miesta a svätýne svätých. Vo svätyni svätých bola umiestnená archa zmluvy s pozostatkami pôvodných kamenných dosák, ktoré dal Boh Mojžišovi na hore Sinaj. V priestore svätého miesta bol stôl s obetným chlebom a menora - sedemramenný svietnik. Na vonkajšom nádvorí stál bronzový oltár, ku ktorému sa prinášala obeta. Podľa vzoru miškanu bol neskôr postavený jeruzalemský chrám (Lancaster, 2000).

Synagóga, ktorá slúži na kultové účely židom, v súčasnosti nie je, na rozdiel od hinduistických, šintoistických či budhistických svätýň, príbytkom Boha. Po zničení chrámu v Jeruzaleme v r. 70 sa synagógy stali jedinými centrami židovskej náboženskej obce. Vzhľadom na to, že obety smeli byť prinášané jedine v jeruzalemskom chráme, v synagógach sa rozvíjali iné kultové praktiky - modlitby, spev, čítanie svätých textov a učenie. Synagógy sú orientované smerom modlitby na miesto jeruzalemského chrámu. V strednej Európe preto smerujú na východ (tu je umiestnená archa zákona - svätá skriňa s uloženými zvitkami Tóry). Vzhľadom na potrebu realizácie rituálneho kúpeľa sa synagógy často stavali v blízkosti vody. Hlavnou časťou synagógy je rozsiahla modlitebná sála pre mužov, v strede sály sa nachádza vyvýšené pódium (almenor) s čítacím pultikom na Tóru (bima) (v neologických synagógach býva na východnej strane). V judaizme sú, podobne ako v islame, zakázané akékoľvek výjavy Boha, preto je interiérová výzdoba synagóg abstraktná s častým uplatnením geometrických vzorov a hebrejskej abecedy. V ortodoxných a konzervatívnych synagógach sú galérie, tvoriace oddelenia pre ženy, prípadne priestor pre ženy je v nich od mužskej časti oddelený mrežou alebo závesom. V liberálnych synagógach v Európe si muži a ženy sadajú do oddelených lodí hlavnej miestnosti. V amerických reformovaných synagógach je oddelené sedenie pohlaví zrušené. K synagóge bývajú pripojené budovy školy (talmud-tóra) s knižnicou a objekt rituálnych kúpeľov - mikve (musí byť napojený na vodu z prirodzeného zdroja, jeho minimálny objem má byť 762 l a hĺbka taká, aby sa doň ponoril dospelý človek). Synagógy nemajú predpísanú architektonickú formu. Môžu mať napr. tvar jednoduchého domu. Štýl sa zvykol prispôbovať miestnym podmienkam. Napríklad synagógy v Toledu a v Cordobe v Španielsku nesú pečať vplyvu štýlu mešit (Rinschede 1999). Príkladom modernej synagógy je Beth Shalom na predmestí Filadelfie.

OBR. 16: Schéma židovskej synagógy (podľa Rinschedeho 1999, s. 147), 1 - vchod, 2 - predsieň s umývadlami pre rituálny kúpeľ, 3 - schodište na ženskú emporu, 4 - hlavná sieň, 5 - almenor, 6 - pult (omed), 7 - skrinka na zvitky tóry, 8 - vchod do mikve.

Na Slovensku sa napriek značnej devastácii a asanácii po r. 1939 zachovalo viacero architektonicky pozoruhodných synagóg. Mnohé z nich však neslúžia pôvodným účelom, sú buď adaptované na novú funkciu (napr. neologická synagóga v Prešove slúži ako veľkoobchodný sklad, synagóga v Liptovskom Mikuláši ako kultúrne zariadenie), alebo úplne zanedbané (napr. neologická synagóga v Lučenci, veľká synagóga v Bardejove a pod.). Niektoré dodnes slúžia potrebám židovských náboženských obcí (napr. ortodoxná synagóga v Prešove, synagóga na Zvonárskej ul. v Košiciach, ortodoxná synagóga na Heydukovej ul. v Bratislave). Väčšina synagóg na Slovensku vykazuje eklektický orientálny maurský architektonický štýl - napr. Malacky, Vrbové, Nitra a pod. (Bárkány - Dojč, 1991).

Kresťanské chrámy

Sakrálné stavby v kresťanstve majú pre veriaceho väčší význam ako v iných religiách. Je to dané jednak tým, že štruktúra a fyziognómia sakrálnych objektov je zreteľ-

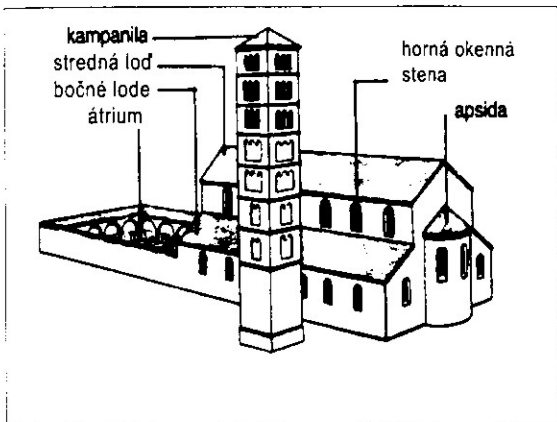
ným výrazom náboženských pravidiel a zásad a tiež tým, že v protiklade k iným religióznym systémom sa účasť na spoločných bohoslužbách pokladá za osobitne dôležitú až povinnú.

Osobitné postavenie sakrálnych budov v kultúrnej krajine sa najvýraznejšie prejavuje v ich polohe a špecifickom stavebnom štýle. V stredoveku bol hlavný kostol tradične najväčšia, najvyššia a najdrahšia budova v sídle a umiestňoval sa na rozsiahlejšom pozemku, či na návrší. Hoci v súčasnosti už tieto znaky nie sú typické pre cirkevné stavby vo veľkých mestách, vo vidieckych sídlach sa vo veľkej miere zachovali. V minulosti bol typickým stavebným materiálom sakrálnych stavieb kameň, kým domy boli zväčša len z menej trvácneho dreva alebo hliny.

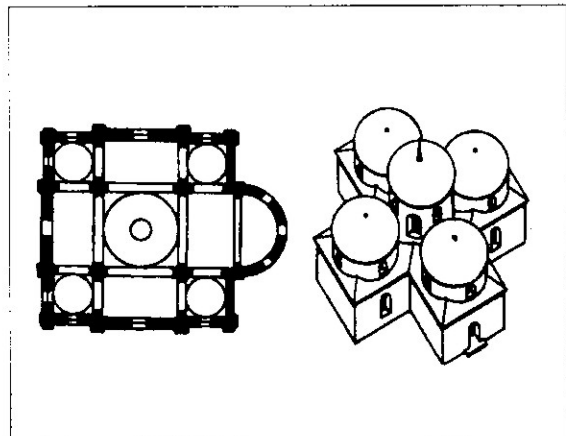
Podoba sakrálnych kresťanských stavieb podliehala v priebehu dvoch tisícročí vývojovým zmenám. Tento vývoj bol okrem historického faktora ovplyvnený aj konfesionálnymi a regionálnymi špecifikami. V prvotnom kresťanstve neexistovali žiadne špecifické budovy na bohoslužobné účely. Kresťanské obce sa stretávali v súkromných domoch, v období pernasledovania v katakombách. Misionárskou činnosťou sa postupne v Stredomorí, kontaktmi s antickou kultúrou a štátnym uznaním kresťanstva Konštantínom, vytvorili podmienky na rozvoj kresťanského kultu a tým aj výstavby sakrálnych objektov. Pod vplyvom gréckeho heroického kultu vznikol kult martýrov, čím sa položil základ uctievania svätých, čo našlo svoj výraz v stavbe pohrebných a spomienkových kostolov. K výstavbe sakrálnej architektúry prispeli aj rozvíjajúce sa rehole, vyvinuté z východného asketizmu.

Prvé kresťanské kostoly sa stavali v Palestíne a Sýrii v tvare synagógy (Hanus, 1995, s. 87). Špecifickými boli ranokresťanské kruhové alebo polygonálne centrálne stavby - mauzóleá (napr. mauzóleum Santa Costanza v Ríme) a baptisériá (napr. San Stefano Rotondo v Ríme, baptisérium sv. Jána Krstiteľa vo Florencii, baptisérium v Pise). Baptisériá sa stavali najmä od 3. stor. n.l. ako osobitné budovy pri bazilikách a katedrálach určené na vykonávanie krstu ponorením do vody. Neskôr sa upustilo od tohto spôsobu krstenia, preto boli baptisériá nahradené krstiteľnicami v interiéri kostolov. Postupne sa v sakrálnej výstavbe presadili stavby v tvare pravouhlej rímskej baziliky (napr. Santa Sabina na Aventine v Ríme) s jednou centrálnou loďou v strede a dvoma bočnými loďami, oddelenými radmi stĺpov (neskôr mohol byť počet lodí vyšší, vždy však nepárny). Baziliky mali pozdĺžnu a priečnu loď a pôdorys v tvare písmena T. Plán pôdorysu s apsidou bol orientovaný na východ (na Jeruzalem). V apside vyvýšený oltár, pri ktorom sa slávila eucharistia, vyslovovali modlitby, symbolizoval Kalváriu a Ježišovu krížovú cestu. Pri kostoloch sa sprvu stavali osobitne stojace zvonice (napr. šikmá veža v Pise). Od obdobia Karola Veľkého sa už stavali ako integrálna súčasť sakrálnej stavby (Rinschede 1999). Niektoré chrámy mali v stredoveku obrannú funkciu, preto boli opevnené múrmi, vnútri ktorých sa často nachádzal cintorín.

OBR. 17: Schéma ranokresťanskej baziliky
(podľa Kocha 1998, s. 43)

OBR. 18: Schéma byzantského kupolovitého chrámu na krížovom pôdoryse
(podľa Kocha 1998, s. 47)

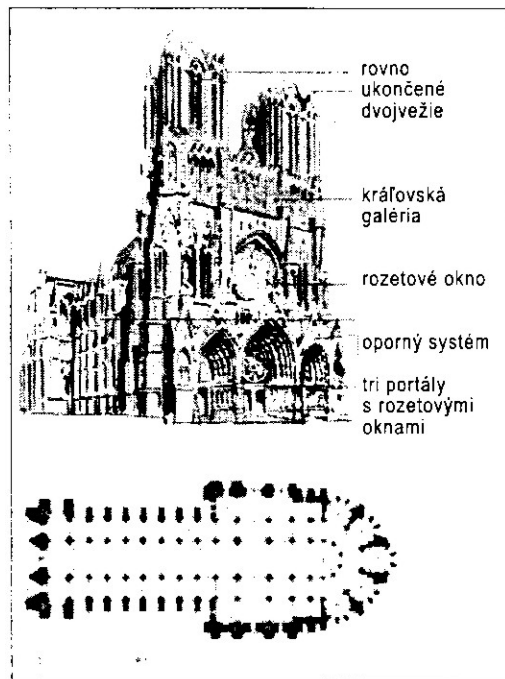
V byzantskej kultúrnej oblasti sa presadila výstavba veľkých centrálnych stavieb. Išlo o chrámy zaklenuté mohutnými kupolami nad pôdorysom rovnoramenného gréckeho kríža, čiže o tzv. centrálné kostoly (napr. Chrám sv. Ireny v Istanbuli, Chrám sv. Marka v Benátkach). Osobitným kombinovaným typom baziliky a centrálného chrámu je Chrám sv. Múdrosti v Istanbuli. V interiéroch kostolov východného obradu oddeľuje priestor pre veriacich od oltára ikonostas.

V západnej Európe sa v 10. - 13. stor. rozvíjal románsky a v 12. - 14. stor. gotický sloh. Pôdorys kostolov sa opieral o latinský kríž (s jedným predĺženým ramenom), išlo o tzv. smerové kostoly. V smerových kostoloch našiel svoj komplexný výraz kresťanský Západ, v centrálnych kostoloch zasa kresťanský Východ (Hanus 1995, s. 113). V kresťanstve sa uplatnila nepísaná tradícia orientovať kostoly podľa osi východ-západ, pretože požiadavkou bohoslužby bolo s prvými slnečnými lúčmi od východu (okien apsidy) pozdraviť vzkrieseného Krista (Hanus 1995, s. 117). Západ zasa symbolizuje koniec cesty, koniec svetla, koniec času a všetkých vecí. V se-

vernem ramene priečnej chrámovej lode (transeptu), spájanom so zlom, temnotou a chladom, sa zvykli umiestňovať výjavy zo Starého zákona, kým v južnom ramene, spájanom so svetlom, teplom, boli výjavy z Nového zákona (Humphrey - Vitebsky, 1998).

V období dominancie gotiky sa rozšírilo budovanie veľkolepých katedrál - biskupských chrámov. Katedrály boli významovým stredom mesta a tomu zodpovedala aj

OBR. 19: Schéma katedrály v Remeši
(podľa Kocha 1998, s. 170)

ich architektonická veľkostná a estetická dominancia nad mestom a jeho okolím. Interiér katedrály sa preto oproti predchádzajúcemu obdobiu rozširuje do dĺžky i do výšky (napr. francúzske katedrály v Bourges, Notre Dame v Paríži, Beauvais, nemecké katedrály v Remeši, Kolíne, Viedni, u nás napr. košická katedrála sv. Alžbety). O niečo odlišnejší charakter mala výstavba katedrál v Anglicku. Tu sa nestavalo uprostred mesta, na oddelenom a podľa možnosti mierne vyvýšenom mieste. Anglické katedrály sú oproti francúzskym nižšie a rozľahlejšie (napr. katedrála v Lincolne). V Španielsku sa pri výstavbe katedrál (najmä na juhu) odrazil vo výzdobe a v stavbe veží maurský vplyv (napr. giralda - zvonica pri katedrále v Seville je minaretom pôvodnej mešity). Z hľadiska použitého stavebného materiálu osobitný subtyp tvorí tzv. pálená gotika

- gotické kostoly postavené z pálených tehál - rozšírené najmä na pobreží Baltského mora (napr. Gdaňsk, Lübeck, Stralsund). Do sakrálnej architektúry vniesli svojrázne črty aj jednotlivé mnišské rády. Ako príklad možno uviesť kostoly, postavené templárskym rádom (Chudobné rytierstvo Kristovho Šalamúnovho chrámu). Išlo o kostoly s okrúhlym pôdorysom (tzv. rondely) stavané na báze osemuholníkového geometrického plánu, ktorého predlohou bol Chrám Božieho hrobu v Jeruzaleme. Takéto stavby nachádzame napr. v Rennes-le-Chateau v južnom Francúzsku, či na ostrove Bornholm v Baltskom mori.

Renesancia sa vrátila k tradíciám antickej architektúry. Renesančné kostoly mali bazilikálnu, zväčša trojloďovú formu a boli zvyčajne smerové - napr. kostol San Lorenzo vo Florencii (Hanus 1995, s. 199). Na Slovensku máme viacero príkladov uplatnenia renesancie v sakrálnej architektúre. Sú to najmä štítkové atiky, ktorými sú zakončené veže kostolov a solitérne zvonice. Najhojnejšie sa vyskytujú na Spiši a Šariši (Kežmarok, Poprad, Vrbov, Strážky, Spišská Belá, Podolinec, Granč-Petrovce, Spišský Hrhov, Červenica pri Sabinove, Chminianske Jakubovany). Príkladmi celostných renesančných kostolov sú evanjelický kostol v Prešove, jezuitský kostol (bývalý nemecký ev. kostol) v Bratislave či rímskokatolícky kostol v Senici (Kolektív 1996).

Počas renesancie vznikali aj prvé stavby reprezentujúce duch protireformácie. Za modelový príklad sa považuje španielsky El Escorial - kláštorný komplex pri Madride zasvätený sv. Vavrincovi a slúžiaci ako kráľovská rezidencia. Je príkladom španielskeho dezornamentalizmu. Escorial sa stal slohovou predlohou výstavby mnohých stredo európskych kláštorov (Kolektív 1998, s. 268).

Svojbytný charakter mala výstavba sakrálnych objektov v Rusku. Tento originálny stavebný typ vznikol v 16. stor. v nadväznosti na drevené stavby, ktoré boli v tom období veľmi rozšírené. Pozostávali z centrálnej vežovej časti, ku ktorej sa pripájali vežové kaplnky s typickým cibulovitým zakončením. Prístavbami kaplniek postupne vznikali asymetrický pôdorys. Pečať ruskej svojráznosti nesie napr. Chrám Nanebevzatie v Kolomenskom a Chrám Vasilija Blaženého v Moskve. Až koncom 17. stor. sa za cára Petra Veľkého začal výraznejšie uplatňovať vplyv západnej sakrálnnej architektúry (Kolektív 1998).

Obdobie baroka prinieslo zvýraznenie členitosti a výzdoby chrámov. Pôdorys barokových kostolov spočiatku nadviazal na smerový gotický pôdorys. Prototypom barokového kostola je prvý jezuitský kostol Il Gesú v Ríme. Kostol je jednoľodový. Namiesto bočných lodí vybočujú po oboch stranách výklenky pre kaplnky, ktoré sú spojené koridorom a spoločnou rímsou, ale sú relatívne samostatné. Medzi loďou a apsidou je najväčšie rozšírenie lode (krátka priečna loď s vyvýšenou kupolou nad križením). Pôdorys barokového kostola je teda syntézou latinského a gréckeho križa (Hanus 1995, s. 227). K barokovým stavbám patrí aj najvýznamnejší chrám katolíckeho kresťanstva - Bazilika sv. Petra v Ríme. Napriek pôvodným projektom centrálného chrámu bol nakoniec postavený ako smerový. Barokové chrámy v Španielsku sa vyznačovali prebujnelou výzdobou, čo bol prejav ich odklonu od dezornamentalizmu renesančného obdobia. Týmto stavebným vývojom bola ovplyvnená sakrálna architektúra v Latinskej Amerike, ktorá však nesie taktiež domáce výzdobné elementy (napr. živá farebnosť štukatúr v Mexiku odráža indiánske tradície). Na Slovensku sa barok prejavil výstavbou kláštorných komplexov, ktoré hrali dôležitú úlohu v protireformačnom úsilí. Niektoré staršie kláštory sa barokovo prebudovali. Z mnohých príkladov barokových stavieb možno spomenúť františkánsky Kostol sv. Jozefa v Prešove, Kostol Sv. Trojice v Bratislave, jezuitské kostoly v Trenčíne, Trnave a Košiciach, Kostol Narodenia Panny Márie v Novom Meste nad Váhom, kostol a kláštor milosrdných bratov v Bratislave, premonštrátsky kláštor s kostolom v Jasove, piaristické kláštory v Prievidzi a Nitre, nový minoritský kostol v Levoči atď. Počas baroka sa rozšírila výstavba pamätných stĺpov a súsoší. Príkladmi sú morové stĺpy (na pripomenutie moru z r. 1708-1711 - Trenčín, Bratislava), trojičné stĺpy (Banská Štiavnica, Kremnica), mariánske stĺpy (Nitra, Prešov) alebo súsošia iných svätcov (stĺp sv. Floriána v Bratislave, súsošie sv. Rócha v Prešove a pod.). Oživenie pútnickej tradície odrážala výstavba kalvárií, ktoré znázorňovali utrpenie Ježiša Krista. Symbolika kal-

várie sa zo stredovekých obrazov a súsoší Ukrižovania presunula v tomto období do terénu, na svahy kopcov, s pomerne náročným výstupom, ktorý mal čo najvernejšie symbolizovať Kristovu cestu na Golgotu. K príkladom takýchto komplexov kaplniek a kostolov patria kalvárie v Banskej Štiavnici, Levoči, Prešove, Nitre, Košiciach, Bardejove a pod. (Kolektív 1996).

Špecifický charakter mala výstavba protestantských kostolov. Protestantské kostoly boli jednoduché, takmer bez výzdoby. V mnohých protestantských kostoloch je namiesto oltára exponovanejším elementom interiéru kazateľnica.

V období klasicizmu stratila sakrálna architektúra vedúcu úlohu v slohovom vývoji. Bol to odraz vplyvu osvietenstva. Opäť dochádza k návratu k antickým vzorom, preto mnohé kostoly postavené v tomto období vyzerať ako antické chrámy (napr. Kostol sv. Magdalény v Paríži, Kostol sv. Mikuláša v Postupime, Chrám Kazateľnice bohorodičky v Sankt Peterburgu). Na Slovensku klasicistickú sakrálnu architektúru dobre reprezentujú tolerančné bezvežové evanjelické kostoly (napr. Veľký kostol v Bratislave, kalvínsky kostol v Komárne, evanjelický kostol v Liptovskom Mikulášsi, Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici, Levoči a pod). Neskôr si mohli stavať kostoly s vežou (napr. Modra) a k niektorým bezvežovým kostolom boli veže dodatočne pristavané. Špecifický charakter mali kostoly s centrálnou dispozíciou (okružnou alebo oválnou) s emporou, pričom kruhový priestor býva prekrytý kupolou (Banská Štiavnica, Zemianske Podhradie, Levoča, Košice, Banská Bystrica). Popri protestantských kostoloch nachádzame u nás príklady klasicistických sakrálnych objektov iných vyznaní - napr. katolícky Kostol sv. Rozálie v Komárne, Kostol Povýšenia sv. Križa v Žiar nad Hronom, Kostol sv. Margity v Čataji (Kolektív 1996).

Koncom 19. storočia sa pod vplyvom romantizmu začína v architektúre uplatňovať návrat k tradičným slohom (historizmus). Typické bolo dokončovanie stredovekých katedrál, realizované v neogotickom štýle (napr. dómy v Kolíne nad Rýnom, Regensburgu, Miláne, Chrám sv. Víta v Prahe), prípadne výstavba nových kostolov v neogotickom štýle (votívny kostol vo Viedni, katedrála vo Washingtone D.C.). Popri neogotike sa uplatnil neorománsky sloh (napr. Kostol sv. Ľudovíta v Mníchove), alebo vznikali eklektické stavby - napr. podľa románsko-byzantských vzorov (Chrám Sacré Cour v Paríži), románsko-gotických vzorov (katedrála v Marseille) a pod. Obdobie historizmu a eklektizmu sa prejavilo vo výstavbe kostolov aj na Slovensku. Neorománskymi stavbami sú Blumentálsky kostol a kalvínsky kostol v Bratislave. K príkladom neogotických kostolov sa zaradili Kostol Ružencovej Panny Márie v Černovej, Kostol Najsv. Trojice v Mošovciach, evanjelické kostoly v Púchove a Dolnom Kubíne. Eklektický neorománsko-neogotický charakter má evanjelický kostol vo Važci. Výrazne eklektický ráz s elementami orientálnej architektúry má novoevanjelický kostol v Kežmarku. Inými príkladmi eklektických stavieb sú gréckokatolí-

licke chrámy v Jakubanoch, Vranove nad Topľou-Čemernom, Malých Zalužiciach, Stropkove a pravoslávna katedrála sv. Alexandra Nevského v Prešove.

Secesia sa odvrátila od historizmu a usilovala sa opäť vtláčiť stavbám jednotný štýl. Príkladom uplatnenia sa secesného štýlu v sakrálnnej architektúre je Kostol Sagrada Familia v Barcelone, či Kostol sv. Leopolda vo Viedni (Kolektív 1998). Na Slovensku sú dobrými príkladmi rímskokatolícky kostol v Muli a Kostolík sv. Alžbety Uhorskej v Bratislave (Kolektív 1996).

Po prvej svetovej vojne sa v architektúre presadil funkcionalizmus. Stavba kostolov sa stala avantgardou modernej architektúry, pretože kostol bol najvýznamnejším modelom pre monumentálnu architektúru. Uplatňujú sa nové materiály, najmä liatina, sklo a oceľobetón. K príkladom uplatnenia sa modernej architektúry patrí pútnická kaplnka Notre Dame-du-Haut v Ronchamp od Le Corbusiera. Iným je strohý Kostol Kristovho tela v Aachene od Rudolfa Schwarza. Príkladom funkcionalistickej transkripcie konceptu baziliky je Kostol sv. Václava v Prahe-Vršoviciach (Hanus 1995). V severoeurópskych krajinách sa pod nemeckým a holandským vplyvom rozvinul expresionizmus. Príkladom jeho uplatnenia je Grundtvigov kostol v Kodani. Sakrálna architektúra v 2. pol. 20. stor. sa vyznačuje takou formovou rozmanitosťou, ktorá bola v predchádzajúcich storočiach neznáma. Architekti vytvárali výrazovo silné útvary, často asymetrické a imitujúce organické štruktúry (napr. katedrála v Brazílii, katedrála v Mityane v Ugande, benediktínsky opátsky chrám v St. Luis v USA, kryštálový evanjelický kostol v Los Angeles, katedrála v Evry pri Paríži a pod.). Často vznikajú viacúčelové stavby, pretože kostol už neslúži len na bohoslužobné, ale aj kultúrne, vzdelávacie a spoločenské ciele (Kolektív 1998). Kostoly v novom svete napodobňujú architektúru európskych chrámov, s uplatnením sa miestnych dekoratívnych prvkov a stavebných materiálov. Napríklad gigantická Katedrála Panny Márie Kráľovnej Pokoja v Yamoussoukro v Pobreží slonoviny bola postavená v 80. rokoch 20. stor. podľa vzoru Chrámu sv. Petra v Ríme. Značne ho však prekonáva svojimi rozmermi a je v nej 7 tis. miest na sedenie a 11 tis. miest na státie (Due-Laboa, 1998).

Protestantské sakrálné stavby nadobúdajú rozmanité formy. V tradičných protestantských regiónoch sa popri solitérnych objektoch uplatňujú religiózne objekty zakomponované do uličnej radovej zástavby. Ide zväčša o polyfunkčné stavby, v ktorých sa okrem bohoslužobných priestorov nachádzajú ďalšie časti, slúžiace na administratívne, obytné alebo spoločensko-kultúrne účely.

Na Slovensku sa funkcionalizmus presadil v 30. rokoch 20. stor. Príkladmi jeho uplatnenia sú evanjelické kostoly na Legionárskej ul. v Bratislave, Prievoze, Trnave, Žiline, Pukanci, rímskokatolícky kostol Povýšenia sv. Križa v Petržalke a rímskokatolícky kostol v Partizánskom.

Po r. 1989 nastal na Slovensku veľký rozmach výstavby sakrálnej architektúry. Dokončené boli viaceré kostoly, rozostavané v predchádzajúcom období. Podstatne početnejšiu skupinu tvoria nové sakrálné stavby postavené v štýle modernistickom a postmodernistickom. Príkladmi sakrálnej architektúry z ostatného decénia sú evanjelický kostol v Petržalke, Kostol Panny Márie v Bratislave-Dlhých Dieloch, modlitebňa Cirkvi bratskej v Starej Turej, Kostol sv. Jozefa - robotníka vo Svite, exercičný dom Spoločnosti Ježišovej sv. Ignáca v Prešove, Kostol Panny Márie - kráľovnej pokoja v Dudinciach, kňazský seminár sv. Františka Xaverského v Badine, Kostol Krista Kráľa v Prešove a pod.

Kalvárie v Európe

Kalvária (Golgota) je miesto v Jeruzaleme, kde bol ukrižovaný Ježiš Kristus. Je to však aj sakrálny objekt vybudovaný na lokalitách mimo Jeruzalema za účelom pripomenutia si pašii a Kristovej mučeníckej smrti. Pozostáva z kostolíkov a kaplniek situovaných vo voľnej krajine. Prvé kalvárie boli budované v Španielsku na začiatku 15. storočia. Predsa však za krajinu pôvodu tohto typu sakrálneho objektu sa považuje Taliansko, kde boli budované v 15. stor. prvé sacri monti. V tomto storočí boli budované prvé pašiové cesty na území dnešného Nemecka. Ich konečné zastávky boli situované mimo miest, spravidla na pahorkoch alebo návršiach, ktoré sa nazývali kalvárie. V 18. stor. boli pašiové cesty nahrádzané 14-zastávkovými krížovými cestami. Výsledkom je existencia pestrej variety sakrálnej architektúry v súčasnom európskom geografickom priestore, ktorých spoločným znakom je pripomínanie si mučeníckej smrti Ježiša Krista (Bilska-Wodecka, 2000).

Podľa E. Bilskej-Wodeckej (2000) je možné v Európe rozlíšiť štyri základné typy kalvárií.

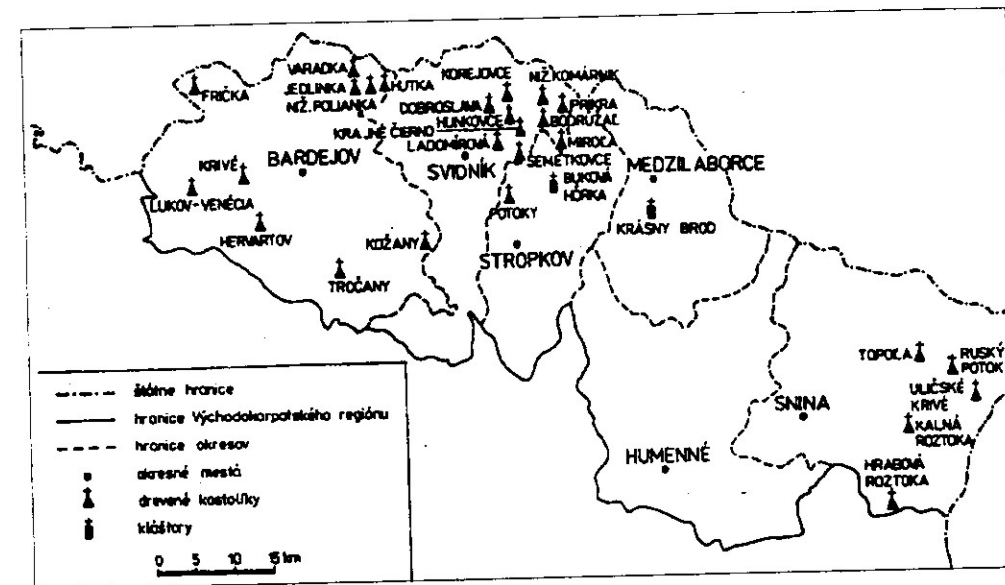
- A. Jeruzalemský typ - člení sa na ďalšie tri subtypy. Snaží sa v plnej miere rešpektovať pôvodnú jeruzalemskú topografiu. K tomuto typu radí napr. Varallo Sesia a San Vivaldo v Taliansku.
- B. Typ rýdzej kalvárie - centrálnym bodom celého vybavenia je návršie, nazývané Kalvária so svätostánkom alebo krucifixom na najvyššom mieste. Vrchol môže byť dostupný modlitebnou cestou, ktorej zastávky sa venujú udalostiam Ježišovej cesty po zajatí (čiže od Poslednej večere po Pilátovo zvolanie Ecce Homo) a Ježišovej krížovej cesty. Do tohto typu patrí značná časť európskych kalvárií (napr. Prešov, Banská Štiavnica).
- C. Typ krížovej cesty - v tomto type chýba priama inšpirácia topografickou alebo architektonickou situáciou v Jeruzaleme. Jedinou podobnosťou je tu realizovaný bohoslužobný program Krížovej cesty. Do tohto typu patrí najväčšia časť európskych kalvárií.

D. Bretónsky typ - ide o typ, ktorý nezodpovedá Jeruzalemu v topografickom zmysle. Kalvária tu reprezentuje symbolické zobrazenie biblických udalostí so špeciálnym dôrazom na Pánovu muku a jej najdôležitejší moment - ukrižovanie. Patria tu napr. Briéc, Lanrivain, Pencran, Pontrieux.

Drevené kostolíky na Slovensku

Špecifickým príkladom sakrálnych stavieb, odrážajúcich čiastočne vplyv geografického prostredia, sú drevené kostoly na Slovensku. Slovensko sa tradične zaraďuje medzi najlesnatejšie regióny Európy s dostatkom dreva, ktoré bolo v minulosti významným stavebným materiálom. Stáročne skúsenosti práce s drevom umožnili ľudovým staviteľom postaviť do detailu premyslené drevené sakrálne stavby, ktoré sa zachovali na strednom, severnom a severovýchodnom Slovensku. Sú súčasťou širšieho regiónu výskytu drevených sakrálnych stavieb, ktorý zahŕňa juhovýchodné Poľsko, Zakarpatskú Ukrajinu a sedmohradskú časť Rumunska. Na Slovensku sa vyskytujú tri typy drevených kostolov, lišiace sa obdobím výstavby, architektúrou exteriéru a interiéru a denomináciou. Najstarším typom sú kostoly, ktoré pôdorysne vychádzajú z princípu jednolodových gotických kostolov s polygonálnou svätyňou na východe a vežou na západe. Pochádzajú z 15. storočia. Ide o rímskokatolícke kostoly v Hervartove, Trnovom pri Žiline, a Tvrdošíne. Mladším stavebným typom sú kostoly s centrálnou dispozíciou, v pôdorysnom tvare gréckeho kríža. Takmer všetky majú emporu, zodpovedajúce kazateľskému typu chrámu. Ide o evanjelické artikulárne kostoly zo 17. a 18. stor., ktorých pôvod je odvodený z renesančných architektonických princípov. Takéto kostoly nachádzame v Svätom Križi (prenesený z Paludze), Hronseku a Kežmarku. Drevené artikulárne kostoly sú aj v Leštínach a Istebnom. Tieto sú staršie a tvoria prechodový stupeň vo vývoji od rímskokatolíckych kostolov. Majú obdĺžnikový pôdorys a orientáciu na kazateľnicu, situovanú na konci lode. Tretiu najpočetnejšiu skupinu tvoria najmladšie typy drevených kostolov východného rítu (gréckokatolícke a pravoslávne) na severovýchodnom Slovensku, pochádzajúce zo 17. a 18. storočia. Ich spoločnou črtou je trojpriestorovosť alebo trojzrubovosť. Všetky tri zruby sú položené na jednej osi, idúcej od západu na východ. Stredný zrub je najväčší a má tvar štvorca alebo obdĺžnika. Dva postranné zruby na východe (oltárna časť) a západe (babinec - priestor pre zhromažďovanie žien) sú menšie. Na Slovensku sa vyskytujú dva subtypy týchto stavieb - lemkovský a bojkovský. Lemkovské kostoly majú dominujúcu západnú vežu (nad babincom). Charakteristické sú barokové makovice (napr. Bodružal', Šemetkovce) alebo barokové báne (napr. Mirol'a, Ladomírová). Stavebným materiálom je jedľa, borovica, zriedkavo červený smrek a buk. Lemkovské kostoly sú vo Fričke, Jedlinke, Kožanoch, Krivom, Lukove-Venecii, Tročanoch (okres Bardejov), Hrabovej Roztoke, Kalnej Roztoke, Ruskom Potoku, Topoli, Uličskom Krivom (okres Snina), Potokoch (okres Stropkov), Bodružali, Dobroslave, Hun-

OBR. 20: Drevené gréckokatolícke a pravoslávne kostolíky na severovýchodnom Slovensku

kovciach, Korejovciach, Krajnom Čierne, Ladimírovej, Mirol'i, Príkrej a Šemetkovciach (okres Svidník). Viaceré kostolíky boli premiestnené do skanzenov alebo múzeí v Bardejovských Kúpeľoch, Humennom, Svidníku, Starej Lubovni, Košiciach (Malá Poľana, Mikulášová, Zboj, Kožuchovce, Matysová, Nová Polianka a Nová Sedlica). Druhým subtypom je bojkovský, lišiaci sa od lemkovského dominanciou prostrednej veže. Jediný drevený kostol tohto typu na Slovensku sa nachádza v Nižnom Komárniku. Zjednocujúcou črtou lemkovských a bojkovských kostolov je bohatá výzdoba s citom pre harmóniu s okolitým prostredím. Dominantným funkčným a výtvarným elementom interiéru býva ikonostas. Jednotlivé zobrazenia ikon sú späté s konkrétnym spôsobom života tunajšieho obyvateľstva, ktoré vo svätcoch hľadalo patrónov svojej existencie a prosperity (Kovačovičová-Puškárová - Puškár 1971).

Poloha hlavných farských kostolov v slovenských mestách

Pri štúdiu polohy najvýznamnejšieho kostola v rámci morfolologickej intraurbánnej štruktúry sa na Slovensku stretávame najčastejšie s dvoma prípadmi:

- poloha kostola v strede námestia,
- poloha kostola mimo námestia na samostatnom priestore, ktorý často vznikol dodatočne zrušením cintorína, ktorý obklopoval kostol.

Prvý prípad je pomerne častý a nezávisí od morfológického typu mesta. Vyskytuje sa rovnako v mestách so šachovnicovým pôdorysom (Topoľčany, Rimavská Sobota, Smolník, Levoča, Hlohovec) i s vretenovitým pôdorysom (Košice, Prešov, Poprad, Sabinov, Spišská Nová Ves). V prípade miest so šachovnicovým pôdorysom sa stáva, že kostol stojí mimo námestia (Žilina, Nové Mesto nad Váhom, Prievidza, Brezno) alebo tvorí jednu celú stranu námestia (Bardejov, Liptovský Mikuláš). Mestá s nepravidelným pôdorysom mávajú kostol na námestí vtedy, ak je toto priestrannejšie a má ucelený obrys (Zvolen, Skalica, Podolíne). V prípade banských miest s nepravidelným pôdorysom sa uplatnil druhý prípad polohy. Kostol je často nad mestom a dominuje celému okoliu (Kremnica, Gelnica, Ľubietová). V niektorých prípadoch je kostol starší ako vlastné mesto, čo spôsobuje nesúrodosť jeho polohy v rámci mestského organizmu (Bratislava, Trnava, Kežmarok) (Mencl, 1938, s. 188).

Islamské mešity a iné kultové stavby

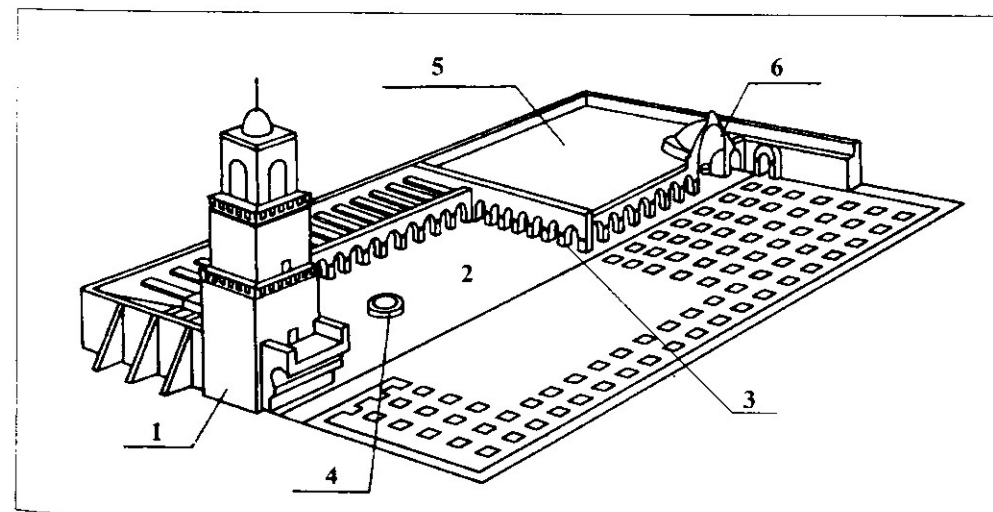
Mešita znamená "miesto vrhnutia sa na tvár a uctievania". Mešita je skôr miestom modlitieb ako prilytkom Boha, pretože podľa islamu je Alah všade. Prvé mešity boli postavené podľa vzoru domu proroka Mohameda v Medine. Pôdorys teda vychádza z dispozície arabského statkárskeho domu, obohaného múrom so zakrytou ochodzou a s miestnosťami pre proroka a jeho ženu. Rôzne funkcie Mohamedovho domu (miesto politických zhromaždení, súdu, učenia, hrobu atď.) sa v ďalšom období preniesli do určených stavebných častí. Plán mešity s otvoreným nádvorím sa opiera o formu opevneného vojenského tábora, ktorého vojenský charakter sa v prísnom vyrovnaní do radov počas modlitby zachoval do súčasnosti. V neskoršom období sa mešity stavali podľa regionálnych zvyklostí. Obvykle však zachovávali členenie na vonkajšie nádvorie (často obklopené stĺpovými halami) a vnútorné sanktuárium alebo modlitebnú sálu. Na výstavbu mešít v Indii vplývali hinduistické svätyne, výstavbu mešít vo východnom Stredomorí ovplyvnili byzantské kostoly (napr. modrá mešita v Istanbuli). Islamskí Arabi po dobytí nových území často adaptovali už existujúce kultové stavby pre svoje bohoslužobné účely (napr. mešita Al-Aksa v Jeruzaleme, Hagia Sophia v Istanbuli, početné mešity v Indii). Lokalizácia a orientácia mešít vo svete rešpektuje islamské členenie sakrálneho priestoru. Na vnútornej stene modlitebnej sály sa nachádza výklenok (mihrab), umiestnený smerom k Mekke. Je to ukazovateľ smeru, kam má obrátiť tvár modliaci sa mohamedán. Vo veľkých, tzv. piatkových, mešitách sa pri tej istej stene nachádza kazateľnica (minbar), umiestnená na vyvýšenom mieste so schodišťom a baldachýnom. V mešitách nie sú žiadne zobrazenia Alaha a iných živých organizmov. Islam zakazuje ich zobrazovanie a často, najmä vo fundamentalistických islamských krajinách, sa prikračuje k ničeniu podobizní a sôch z iných kultúrnych období (napr. ničenie Budhových sôch v afgánskom Bamiyane v r. 2001). Výzdoba

mešít má charakter geometrických vzorov, abstraktných ornamentov a nápisov z Koránu. Podlaha v mešite musí byť čistá a nesmie sa na nej nič povalovať. Nie sú tam stoličky ani lavice. Veriaci sa modlia na zemi na kobercoch alebo rohožiach. V súčasnosti má každé väčšie mesto v islamských regiónoch jednu veľkú, tzv. piatkovú, mešitu a viacero ďalších menších mešít a modlitebných miest (podmienkou pre výstavbu modlitebného miesta je minimálne 40 mužských veriacych). Mešity musia byť umiestnené v čistej lokalite (napr. v jej blízkosti nemôžu byť garbiarne alebo pivovar). V susedstve mešity sú priestory pre rituálnu očistu. Mešity sa aj v súčasnosti stávajú dominantnými architektonickými formami v nových mestách v islamských krajinách. Typickým príkladom je mešita Shah Fajsal v pakistanskom Islamabadi, ktorá je najväčšou islamskou svätyňou na svete.

Pri mešitách sú veže (minarety), z ktorých päťkrát denne muezíni ohlasujú čas modlitby. V Sýrii a severnej Afrike sú minarety zväčša hranaté a poschodové, v Iraku sú široké a špirálovité, v Iráne a Turecku sú úzke a kuželovité. Minarety sa stavajú na vonkajšom rohu komplexu mešity. Najviac minaretov na svete (7) má veľká mešita (al-Masjid al-Haram) v Mekke.

Okrem mešít je pre islam príznačná výstavba *mazarov*. Sú to mauzóleá s charakteristickou kupolovitou strechou, v ktorých sú pochovaní islamskí svätci. Mazary sa takto stali pútnickými miestami, ktoré navštevujú mohamedáni s cieľom vyprosiť si pomoc u Alaha.

OBR. 21: Schéma mešity (podľa Baneka 1992, s. 198). 1 - minaret, 2 - odkryté nádvorie, 3 - arkády, 4 - bazén pre rituálnu očistu, 5 - zastrešená sieň modlitieb, 6 - mihrab.

7.3.2. Odras religióznych vplyvov v názvosloví sídiel a krajinných objektov

Jedným z najtrvácnejších spôsobov vplyvu religii na geografický priestor je topografické a geografické názvoslovie. V mnohých krajinách nie je nezvyčajné nájsť religiózne motivované názvy miest a topografických prvkov. T. G. Jordan a L. Rowntree (1990) poukazujú na to, že mená kresťanských svätcov sú bežne používané v názvosloví sídiel v katolíckych a pravoslávnych regiónoch, osobitne v zámorských krajinách kolonizovaných rímskokatolíckmi, ako sú Latinská Amerika a francúzske oblasti Kanady. Omnoho menej bežné sú takéto pomenovania v protestantských regiónoch. Takúto klesajúcu frekvenciu sakrálnych toponým možno pozorovať v Európe, pohybujúc sa z katolíckeho juhu na protestantský sever.

S.D. Brunn a J.O. Wheeler (1966) identifikovali v USA tri typy názvov: názvy spomínané v Biblii, vlastné mená z Biblie a názvy obsahujúce rozličné podoby slova svätý. Títo autori vyčlenili dve pásma výskytu názvov s religióznymi motívmi - východo-centrálne pásmo (tiahnuce sa od Pensylvánie na stredozápad) a juhozápadné pásmo (tiahnuce sa od Floridy až do Kalifornie).

Aj na Slovensku možno nájsť mnoho geografických a topografických názvov spojených s religióznymi motívmi. Mnohé obce majú vo svojich názvoch slovo svätý - napr. Svätý Jur, Moravský Svätý Ján, Svätý Križ, Svätý Peter, Svätý Anton, Borský Svätý Jur a pod. Mnoho miestnych názvov má základ v slove kostol - napr. Kostol'any, Kostolec, Kostolná, Kostolište, Zemianske Kostol'any, Kostolný Šúr, Kostolné Moravce a pod. Hojne sa vyskytujú názvy so základom kláštor - Kláštor pod Znievom, Červený Kláštor, Kláštorisko. Niektoré pomenovania sú inšpirované názvami cirkevných sviatkov - napr. Kračúnovce (kračún = Vianoce). Religiózne vplyvy odrážajú aj názvy, ktorých základom je slovo biskup - Podunajské Biskupice, Biskupice, Biskupová. Podobný charakter majú názvy so základom mních, resp. fara - napr. Mníchova Lehota, Mnišany, Farský Dvor, Farná, Farské a pod. K religiózne motivovaným možno zaradiť aj názvy, ktorých základom je slovo peklo - napr. Ruské Pekľany, Kecerovské Pekľany, Peklanky, Pekelník a pod. Na strednom Slovensku sa frekventovane vyskytujú terénne názvy s rozličnými podobami slova púť (putovanie na nábožensky pamätné miesta) - ako sú napr. Púť, Púte, Putisko, Putište, Medzipútie, Pod púťou, Stará púť a pod. (Majtán, 1996, s. 61). Časté sú názvy sídiel a chotárne názvy so základom remeta (remata), čo boli v stredoveku pustovne mníchov - benediktínov - napr. Remetské Hámre, Blatné Remety, Remata.

Samostatným názvoslovným problémom sú patrocíniá. Už od počiatkov výstavby kresťanských chrámov u nás v 8. - 9. stor. boli tieto stavby zasväcované určitému patrónovi. Mohol ním byť Kristus, Panna Mária alebo svätí. Patrocíniá podľa toho členíme na a) soteriologické (salvatoriánske), b) mariologické (mariánske) a c) hagiologické. Existujú ešte patrocíniá, ktoré sa neviažu na osoby, ale na reálie (križ, Božia

krv, Božie telo a pod.). Tieto sa však vždy určitým spôsobom primkávajú k nejakému nositeľovi a je možné ich zaradiť do jednej z uvedených skupín. Výnimkou sú len dve patrocíniá - Sv. Ducha a Sv. Trojice, ktoré pre svoj vzťah k soteriológii zaradujeme do prvej skupiny (Hudák 1984, s. 15-16).

Patrocíniá výrazne ovplyvnili názvoslovie sídiel. Mnoho obcí na Slovensku má názov odvodený od patrocínia svojho hlavného, farského kostola. Obce si potom patróna dávali aj do svojich pečatí, v súčasnosti aj do erbov. Na Slovensku je mnoho sídiel s názvami, kde sa názvotvornosť patrocínií uplatnila v čistej podobe - napr. Abrahám, Liptovská Anna, Hronský Beňadik, Ilija, Jakub, Moravský Svätý Ján, Liptovský Ján, Liptovský Mikuláš, Martin, Liptovská Mara, Turčiansky Michal, Ondrej nad Hronom, Borský Peter, Svätý Jur, Všetechsvätých a pod. Časté sú odvodené formy - napr. Alžbetin Dvor, Rimavské Janovce (od Jána Krstiteľa), Jurské, Križova Ves, Margecany (od Margita), Marianka, Ondrašová, Petrovce, Vavrišovo (od Vavrinca). Výnimkou nie sú ani skomolené názvy - Danišovce (od Dionýza), Meretice (od Imricha), Kristy (od Križa), Tročany (od Trojice), Lorinčík (od Vavrinca), Pôtor (od Petra) (Hudák 1984, s. 79).

Poradie	Patrocíniium	Počet výskytov
1.	Panna Mária Sedembolestná	219
2.	Nanebevzatie Panny Márie	211
3.	Michal	196
4.	Narodenie Panny Márie	191
5.	Križ	177
6.	Ján Nepomucký	170
7.	Trojica	154
8.	Panna Mária	140
9.	Anna	139
10.	Božské srdce	126
11.	Martin	103
12.	Ján Krstiteľ	88
13.	Mikuláš	86
14.	Všetkých svätých	86
15.	Štefan Kráľ	83
16.	Panna Mária Ružencová	80
17.	Peter a Pavol	76
18.	Navštívenie Panny Márie	69
19.	Panna Márie Ochrankyňa	68
20.	Jozef	66

Prameň: Hudák (1984)

Tabuľka č. 9: Najfrekventovanejšie patrocíniá na Slovensku

Patrocínium bolo odrazom sociokultúrnych podmienok svojej doby a územia. Jeho výber nebol náhodný, ale bol výsledkom synergického pôsobenia mnohých faktorov. Špecifikom patrocínií sú tendencie k nemennosti a k viazanosti na miesto, čo umožňuje často pomerne spoľahlivo predpokladať existenciu staršieho sakrálneho objektu a dokonca aj datovať dobu jeho postavenia. Ak má kostol patrocínium neadekvátne dobe svojho vzniku, je možné predpokladať, že bolo prevzaté zo staršej zaniknutej sakrálnej stavby. Patrocínium často odrážalo funkciu sídla, pretože muselo byť v súlade s patrónmi prevládajúcej profesie, alebo aspoň nebyť s nimi v rozpore. Bolo napr. nepredstaviteľné, aby sa roľnícke patrocíniá Vendelín, Izidor uplatnili v mestskom prostredí. Vo vojenských pevnostiach a sídlach s výrazne obrannou funkciou sa uplatnilo patrocínium sv. Martina - ochrancu vojakov. Podobne to bolo aj s patrocíniom sv. Juraja, sv. Mórica ako ochrancu rytierstva, v malej miere aj sv. Leonarda ako ochrancu koní. Patrónom obchodníkov a remeselníkov bol sv. Mikuláš, patrónkou baníkov a hutníkov sv. Barbora, vinohradníkov sv. Urban. V mestských strediskách, kde existovali viaceré sakrálne objekty, sú patrocíniá odrazom sociálnej štruktúry obyvateľstva. Patricijskými patrocíniami bola Panna Mária, Katarína, patrónmi nižších sociálnych vrstiev zase Anna, Kríž, Michal a v novoveku aj Jozef (Hudák 1984). Niektoré patrocíniá sú nápomocné aj pri odhaľovaní priestorového vývinu sídiel. Viažali sa totiž na objekty, ktoré sa svojou povahou vylučovali z intravilánu sídiel a sú teda svedectvom o tom, že v čase ich vzniku hranice zastavaného územia k nim ešte nesiahali. Prikladom sú patrocíniá sv. Vendelína (zasväcovali sa mu malé objekty za sídlami na miestach, kde sa vyháňal dobytok na pašu), sv. Rócha a sv. Rozálie (zasväcovali sa im pamätníky morových hrobov), sv. Urbana (zasväcovali mu kaplnky na okrají viníc).

7.3.3. Religiózne determinované sídelné štruktúry

7.3.3.1. Kresťanské kláštorné sídla

Kláštory ako spoločné príbytky mníchov, resp. mníšok, sa okrem kresťanstva (najmä katolicizmu a pravoslavia) uplatňujú aj v budhizme, hinduizme a v určitom zmysle islame. Prvou fázou mnišstva bolo pustovníctvo, ktorého pohnútkou bol únik pred prenasledovaním, resp. únik pred barbarským svetom (napr. v prípade pustovníkov v egyptskej púšti to bol únik z miest antickej civilizácie). V katolicizme a pravosláví mali kláštory veľký význam pri rozvoji európskeho osídlenia a civilizácie. Tvorili strategické body, z ktorých prebiehala difúzia osídľovania do okolitého priestoru. V západokresťanskej kultúrnej oblasti malo veľký význam založenie kláštora v Monte Cassino Benediktom z Nursie v r. 529, ktoré sa stalo počiatkom rozširovania kláštorov. Podľa príkladu tohto materského kláštora sa vybuďovalo mnoho benediktínskych

kláštorov na návršiach a vyvýšeninách. Naproti tomu cisterciti uprednostňovali polohy v chránených údoliach v blízkosti existujúcich sídiel. Iné rády boli svojimi úlohami viazané na mestské sídla.

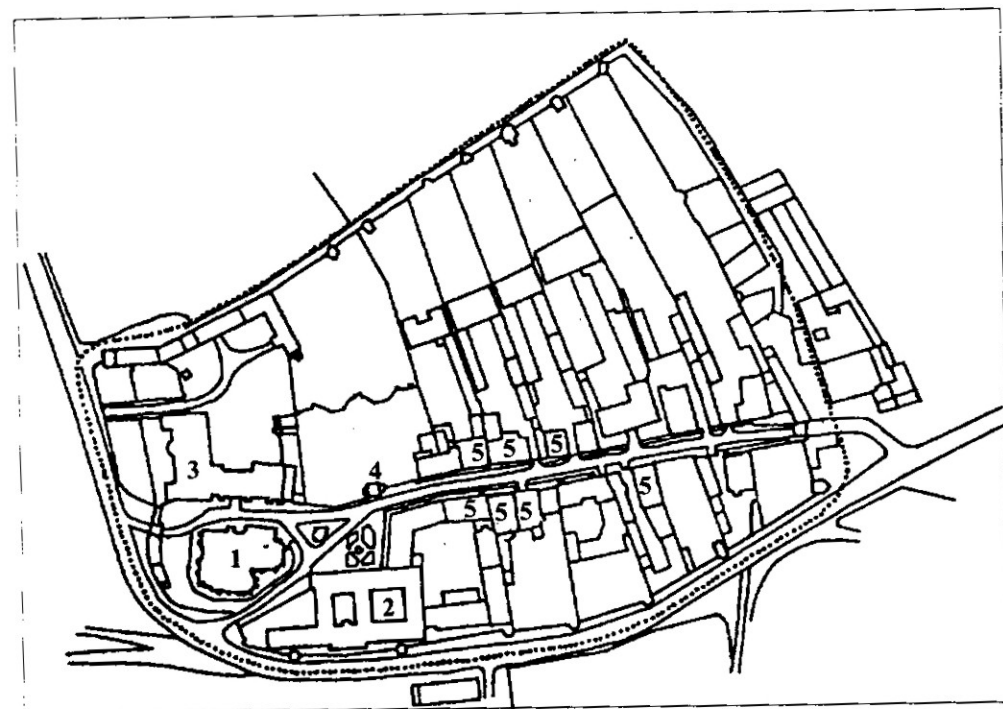
Všade, kde bol kláštor súčasťou sídla alebo jeho protosídelným jadrom, predstavoval svojou fyziognómiou, veľkosťou a štruktúrou mimoriadny fenomén. Súčasťou kláštora bol kláštorný kostol. Na kostol nadväzovali kláštorné budovy, ktoré vytvárali štvoruholníkový kláštorný dvor. Kláštorný dvor (spravidla so studňou) lemuje chodba s otvorenými oknami (prípadne arkádami), v ktorej sa obyčajne nachádza krížová cesta. Okolo vlastnej kláštornej stavby sa zoskupovali ďalšie hospodárske a iné budovy.

Izolovane ležiace kláštory boli často východiskovým bodom pre rozvoj kláštorných dedín, v ktorých sa malé roľnícke usadlosti, závislé od kláštora, koncentrovali okolo kláštorného komplexu. Pri kláštoroch vznikali aj trhové osady, z ktorých sa vyvinuli v mnohých prípadoch mestá. Vo viacerých mestách sa kláštor uplatnil ako protosídelné jadro - napr. St. Gallen, Maulbronn. Mnohé kláštory boli následne prestavané na veľké hrady.

Kresťanské kláštorné sídla nepredstavovali osobitné sídla iba na základe ich polohy a štruktúry, ale rozhodujúcim spôsobom prispeli k osídľovaniu neosvojených území. To sa napríklad stalo v Odenwalde, východne od Labe, založením benediktínskeho kláštora Lorsch. Prvé sídla tu boli založené v 8. stor. a v ďalších 350 rokoch bolo v okolí založených spolu takmer 100 nových sídiel na vyklčovaných územiach pôvodne lesnatého priestoru (Rinschede 1999). Podobne v severnom Anglicku bol vývoj osídlenia úzko spätý s rozvojom kláštorov cistercitov (Park 1994, s. 229). Cisterciti zo svojho materského opátstva, založeného v r. 1098 v Citeaux neďaleko Dijonu vo Francúzsku, podnikali cesty a zakladali kláštory najmä v odľahlých územiach v riečnych údoliach. Do r. 1152 založili 333 kláštorov po celej Európe od Sicílie na juhu po Švédsko na severe a od Poľska na východe po Portugalsko na západe, čím prispeli k rozšíreniu ekumény (Park 1994, s. 229). Aj na Slovensku zohrali kláštory dôležitú úlohu pri formovaní osídlenia - napr. Hronský Beňadik, Svätý Kríž nad Hronom (dnes Žiar nad Hronom), Jasov, Červený Kláštor a pod.

Špecifickým príkladom sídla s religióznou funkciou na Slovensku je Spišská Kapitula, dnes administratívna súčasť Spišského Podhradia. Prvotná osada tu vyrástla v 11. stor. v susedstve opevneného benediktínskeho kláštora. V r. 1198 tu začalo svoju činnosť Kapitúlske prepoštstvo, čoskoro k nemu pribudla kapitula. Koncom 13. stor. si neustále lúpežné prepadnutia tunajšej cirkevnej komunity vynútili výstavbu opevnenia. Ovál kamenných hradieb s baštami takto vymedzil rozsah stredovekého sídla, rozdeleného na parcely pridelené jednotlivým kanoniám. V r. 1776 bolo prepoštstvo povýšené na biskupstvo. Tento religiózný komplex sa zachoval v dobrom stave do

OBR. 22: Pôdorys Spišskej Kapituly. 1 - Katedrála sv. Martina, 2 - kňazský seminár, 3 - rezidencia biskupa, 4 - Hodinová veža, 5 - domy kanonikov.

súčasnosti. V západnej časti ho tvorí Katedrála sv. Martina, biskupský palác so sochou sv. Jána Nepomuckého pred západným priečelím, Hodinová veža a budova kňazského seminára s funkcionalistickou prístavbou. Východnú časť mestečka tvorí jedna ulica obklopená domami - kanoniami kapitulských kanonikov. Vstup do mestečka umožňujú dve brány.

7.3.3.2. Anabaptistické sídla

Religiózne vplyvy na formovanie sídiel a krajiny možno pozorovať aj na príklade troch anabaptistických skupín, ktoré sa formovali počas reformácie v západnej Európe, najmä na území Švajčiarska a Holandska a neskôr emigrovali do Severnej Ameriky, kde si priniesli a zakonzervovali svoj životný štýl.

Hutteritské dvory

Veľmi dobrým príkladom vzťahu medzi religiou a stavbou sídla sú hutteritské osady v Severnej Amerike. Hutteriti tvoria jednu zo skupín anabaptistov. Sformovali sa v 16. stor. vo Švajčiarsku, Holandsku a južnom Nemecku. Odtiaľ sa pred krutým prenasledovaním uchýlili na Moravu, kde našli tolerantné prostredie vytvorené husitským hnutím a súčasne sa zorganizovali zásluhou Jakuba Huttera. Hutteriti si zväčša na okrajoch existujúcich sídiel budovali svojrázne a relatívne uzavreté sídelné jednotky - habánske dvory (brüderhofy). Po r. 1546 prišli prvé skupiny hutteritov (habánov) a na územie západného Slovenska. Po bitke na Bielej hore sa hutteriti na Morave ocitli v nemilosti a do r. 1622 museli územie Moravy opustiť (Szöllös 1998, s. 120). Ušli do Uhorska a Sedmohradska. V 18. stor. sa zvyšky hutteritov presídlili zo Sedmohradska na Ukrajinu a do južného Ruska. Po zavedení všeobecnej brannej povinnosti v Rusku v r. 1874, ktorú hutteriti z náboženských dôvodov odmietali, rozhodli sa emigrovať do Severnej Ameriky. Usadili sa v Južnej Dakote a Montane v USA a v kanadských provinciách Manitoba, Saskatchewan a Alberta. V súčasnosti existuje na tomto teritóriu vyše stovky spoločných uzavretých fariem (Park 1994, s. 231).

V náboženskej doktríne hutteritov hrá spoločenstvo kľúčovú úlohu. Prispôbenie sa spoločenstvu a zaradenie sa doň predstavuje jedinou cestu k Bohu. Spoločenstvo je určené spojením Božích detí, spoločným majetkom, kolektívnym spôsobom života v rodinných zväzkoch pod patriarchálnym vedením. Životný štýl hutteritov sa zakonzervoval izoláciou od ostatného vonkajšieho sveta. Hutteritské komunity sformovali veľmi rázovitú sídelnú morfológiu, v ktorej sú duchovné aktivity výrazne fyzicky oddelené od svetských aktivít (hutteritský dvor). Budovy sú orientované podľa určujúcej línie axis mundi v severo-južnom smere. V centre sídla je kuchyňa so spoločnou jedálňou ako symbol rodinného krbu (obr. 37). Jedáleň slúži aj na konanie denných bohoslužieb. Po jej bokoch stoja dlhé drevené obytné budovy a materská škôlka. Tento centrálny komplex je primárne spájaný s každodenným a spirituálnym životom komunity a často býva ladený v modrej alebo bielo-modrej farbe. Na severnej strane sa k centrálnemu komplexu pripája dvor, ktorý tvorí prechod k hospodárskym budovám, tvoriacich akúsi štvoruholníkovú obrubu okolo centrálnej časti sídla. Takto vzniká uzavretý priestor, tvoriaci sakrálnu priestorovú jednotku bratského dvora. Vonkajší priestor reprezentuje ulica, pokladaná za profánnu priestor, ktorý je hutteritmi vyhľadávaný iba z mimoriadnych dôvodov. Svetské budovy sú zafarbené inou farbou ako budovy v sakrálnnej časti sídla. Pozoruhodnou črtou hutteritských sídiel je úplná absencia viacerých svetských zariadení, ako sú napr. komerčné obchody, kiná, hostince alebo tančiarne (Park 1994, s. 231). Hutteriti praktizujú osobitné spôsoby farmárskeho hospodárenia, charakteristické väčšou rozmanitosťou pestovaných plodín, dorábaných živočíšnych produktov a remeselnej výroby ako je typické pre blízke obyčajné farmy. Táto diverzifikácia je určená najmä pre vytvorenie väčšieho počtu pracovných príle-

žitosti pre členov komunity a pre zníženie jej závislosti od obchodu s okolitým svetom.

Habáni na Slovensku postupne od konca 18. storočia splynuli etnicky a konfesiónálne s okolitým obyvateľstvom. Dodnes sa tak v oblasti Záhoria zachovalo viacero habánskych dvorov. Typickým príkladom je habánsky dvor vo Veľkých Levároch, ležiaci na juhozápadnom okraji obce pri ceste do Malých Levárov. Habáni sa tu usídlili v r. 1588. Kolektívne hospodárenie zaniklo v r. 1685 a levárska habánska obec v r. 1863. V súčasnosti je tu 22 objektov, zoskupených okolo štvorcovej návsi. Typické sú vysoké sedlové strechy s dvojpodlažným podkrovím, pokryté ohňuvzdornou slamou hmotou. Habánske dvory sa vyskytujú aj v iných lokalitách na západnom Slovensku (najmä v okresoch Myjava, Senica, Skalica a Malacky) - Sobotište, Brodské, Čachtice, Chtelnica, Moravský Sv. Ján, Dechtice, Stráže nad Myjavou (Kalesný, 1981).

Mennonitské sídla

Mennoniti sa do Severnej Ameriky presťahovali z Ruska v 70. rokoch 19. storočia. Sú pokračovateľmi holandských anabaptistov, sformovaných v 16. stor. Menno Simonsom. V Kanade vytvorili úplne iný typ osídlenia, ako sa tam dovtedy rozvíjal. Na rozdiel od disperzného farmárskeho osídlenia s pravouhlými ucelenými parcelami mennoniti zakladali kompaktné dediny s priestorovo fragmentovanou drážbou pozemkov (so sektormi ornej pôdy a lúk) a spoločným pasienkom. Zástavba vytvára dlhý rad pozdĺž ulice (ulicovka) s alejou. V strede ulice sa nachádza škola. Hospodárenie je vysoko intenzifikované, čo vyplýva z menšej rozlohy farmárskych usadlostí a väčšieho počtu členov farmárskych domácností ako u bežných farmárskych rodín v okolí. Tento typ sídiel sa nachádza napríklad v Manitobe. Mennonitské sídla v Kanade sú príkladom uplatnenia vplyvu vysokej súdržnosti religióznej komunity, ktorá sa prejavuje aj v sídelnej kompaktnosti (Park 1994, s. 232).

Amišské sídla

Pôvod amišov sa odvodzuje od švajčiarskych anabaptistických mennonitov. Ide o nasledovníkov Jakoba Ammana, ktorí sa v 90. rokoch 17. stor. odštiepili od mennonitov, rozptýlených v Porýní. Začiatkom 18. stor. emigrovali do Severnej Ameriky a usadili sa v Pensylvánii. Neskôr sa sťahovali aj ďalej na západ. V súčasnosti amišov nachádzame vo viac ako 60 rozptýlených sídlach, najviac v Pensylvánii (Crowley 1978, Park 1994, s. 232). Podobne ako hutteriti, aj amiši sú agrárnou subkultúrou. Amiši však na rozdiel od nich neakceptujú súčasné technológie a štátne školy. Stále žijú vo

vlastných farmárskych usadlostiach a majú vlastné školstvo. Priestorové usporiadanie usadlostí a využitie zeme u amišov dodnes nesie religiózne podmienené črty. Ide predovšetkým o kľúčový princíp prisnej izolácie od nepravoverného sveta. Hospodárenie na farmách im umožňuje udržanie utiahnutého a pomerne nezávislého životného štýlu. Amiši sa doposiaľ držia starobylých postupov poľnohospodárskej výroby, nosia tradičné oblečenie, hovoria vlastným holandským dialektom, v domoch nemajú zavedenú elektrinu a telefón a ako dopravný prostriedok používajú koče (buggies) s koňmi. Amišské farmy sa vyznačujú veľkou variétou pestovaných rastlín a chovaných zvierat. Majú menšiu rozlohu ako bežné farmy, pretože absencia využívania mechanizácie limituje ich rozsah. Využitie zeme na teritóriu amišskej farmy vytvára neobyčajne pestrú mozaiku areálov. Amišské usadlosti vytvárajú kompaktné skupiny, čo si vyžaduje susedská výpomoc pri žatve a iných nárazových prácach. Často sa vyskytujú veľké viacgeneračné farmy, ktoré vznikli dedičským delením majetku, čo je dôsledok narastajúceho nedostatku pôdy - kľúčového faktora pre život amiša, pre ktorého je farmárske povolanie ideálom. Domy okrem bývania slúžia aj na bohoslužobné účely, pretože amiši nemajú kostoly. K hlavnej usadlosti často priliehajú menšie domy pre starých rodičov, spojené spoločnou verandou. Typickou črtou je záhradná kuchyňa, dobre viditeľná z cesty a oplotenie z dosiek natretých vápnom. Vzdialený vzťah k moderným technológiám zhmotňujú veľké drevené stodoly, vodné a veterné kolesá na pohon mlynov. Mnohí amiši majú pri farme lesné pozemky a produkujú drevo a javorový sirup. Krajina v oblasti amišského osídlenia pôsobí dojmom akoby sa čas vrátil o dvesto rokov dozadu (Park, 1994, s. 235-236).

7.3.3.3. Hinduistické dediny a mestá

Tradičné indické dediny poskytujú jeden z najplastickejších príkladov vplyvu religii na sídelné formy. Ako zdôraznil R. Mukerjee (1961, s. 396) indické dediny a mestá boli často plánované podľa religiózneho symbolizmu, čo ovplyvnilo schému uličnej siete a urbanistických blokov, lokalizáciu svätýň, kláštorov, verejných budov a priestorov. Višnuistická svätyňa s božstvami pri jej vchodoch sa tradične umiestňovala v centre sídelného organizmu, aby chránila sídlo pred chaosom a chorobami. Svätyňa bola spirituálnym zdrojom energie pre sídlo a slúžila na stretávanie sa obyvateľov. V blízkosti svätyne sa lokalizovali objekty, slúžiace pre potreby pútnikov a mnoho sídiel malo v centre aj štvoruholnikové námestie a ulice, kde obchodníci ponúkali svoj tovar. V hinduistickom meste náboženské princípy reflektovala aj ich sociálna intraurbánna štruktúra. V centre bývali príslušníci najvyššej kasty a s rastúcou vzdialenosťou od centra sa kastová pozícia obyvateľstva znižovala (Kielczewska-Zaleska, 1972, s. 207). Hinduistické chrámové mestá sa zachovali najmä v južnej Indii, pretože sever

bol zasiahnutý islamskými vplyvmi. Majú šachovnicový pôdorys a jasnú koncentricko-zonálnu sociálnu intraurbánu štruktúru. Táto koncentrická geometria sa dá vysvetliť hinduistickou kozmológiou tým, že hinduistické priestorové predstavy o svete sa prenášajú na mesto (Rinschede 1999).

P. T. Malshe a S. K. Ghode (1989) študovali religiózne vplyvy na štruktúru, funkcie a využitie zeme Pandharpuru - jedného z najuctievanejších miest štátu Maharáštra, ktoré priťahuje veľké množstvo hinduistických veriacich. Sídlo vzniklo na báze starovekej svätyne na vale nad úrovňou terénu riekou zaplavovaného. Neskôr sa tu vyvinula malá vidiecka osada a od 5. stor. sa postupne rozvinula na mesto. Tento historický vývoj sa odráža v zonálnom usporiadaní využitia zeme vnútri mesta s religióznym jadrom na brehu rieky. Tu sú koncentrované svätyne, rituálne kúpele, ghaty a predajne náboženských potrieb (kvety, vonné tyčinky a pod.).

7.3.3.4. Islamské mestá

Islam je religiou mestského obyvateľstva prinajmenšom v tom zmysle, že hodnotí mestské obyvateľstvo pozitívnejšie ako nomádov. Sám Mohamed sa narodil ako príslušník rozvinutej mestskej society. Pre moslima bolo mesto od začiatku priestorom, kde si mohol plniť svoje náboženské povinnosti a dosahovať sociálne ideály. Aj keď sa každodenné modlitby mohli vykonávať pod holým nebom a bez minimálneho počtu zúčastnených, spoločná piatková modlitba sa smela vykonať len v pevnom sídle s tamojším stálym obyvateľstvom. Neskôr sa presadil princíp, že piatková modlitba sa vykonáva výlučne v mešite (Rinschede 1999).

Už z tohto osobitného významu mesta pre náboženské rituály je zrejmé, že islam ovplyvnil výstavbu, funkčnú a sociálnu štruktúru mesta. Jednoznačne religiózny vplyv nesie časť mesta v obvode mešity. Vo všeobecnosti je funkčné členenie islamského mesta charakterizované:

- veľkou mešitou ako náboženským, intelektuálnym, verejným a čiastočne hospodárskym centrom, kde sa schádzajú príslušníci rozličných etnických skupín k spoločnej modlitbe,
- bazárom - ako hospodárskym centrom, usporiadaným do obchodných ulíc, zastrešených tržníc a komplexov vnútri dvorov, kde sa všetci obyvatelia bez rozdielu etnickej alebo skupinovej príslušnosti stretávajú s cieľom materiálneho zaopatrenia,
- mestské štvrte so špecifickými religióznymi črtami (rozličné etnické skupiny, sekty), vlastnými malými mešitami a lokálnymi bazármi,

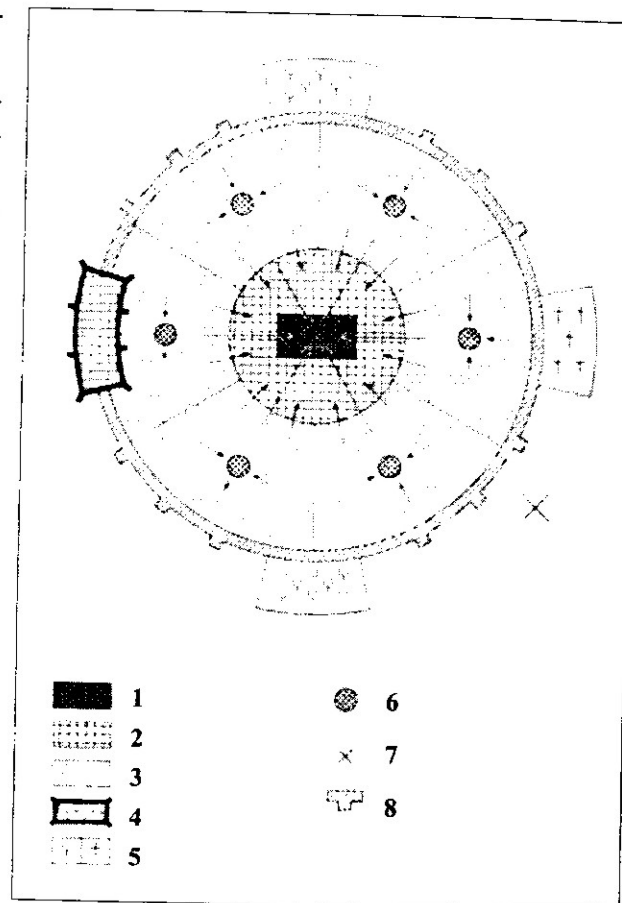
- vládnou budovou na okraji mesta, často priliehajúcou k mestskému opevneniu,
- cintoríny rozličných etnických skupín, nachádzajúce sa mimo mestských hradiieb.

Pri rozmiestnení remesiel a sociálnych skupín na území mesta sa prejavuje vzťah k veľkej mešite. V štvrtiach, ležiacich najbližšie k mešite, sú napr. sústredené obchody s knihami, kvalitným koženým tovarom, zlatom a pod. Remeslá, ktoré nejakým spôsobom obťažujú svoje okolie (hlukom, znečistením ovzdušia), ako sú napr. kováčske dielne, sa lokalizujú vo väčšej vzdialenosti od veľkej mešity (Rinschede 1999)

Podľa podielu islamskej časti mesta na celkovej rozlohe mesta rozoznávame tri typy miest:

- rýdzo islamské mestá - ide o strediská náboženského života (Mekka) alebo centrá so starými islamskými tradíciami, ktoré sa zachovali dodnes (Fás, Marrakés v Maroku, Kairuan v Tunisku a pod.),
- zmiešané mestá - v nich je islamské jadro (medina) ešte rozsiahle a doteraz hrá veľmi dôležitú úlohu v meste popri novovzniknutých moderných štvrtiach, vzniknutých najmä pod vplyvom európskej koloniálnej expanzie (napr. Káhira, Tunis, Alžír, Damašek),

OBR. 23: Schéma ideálneho islamského mesta (podľa Ehlersa 1992, s. 90). 1 - veľká mešita, 2 - bazár, 3 - obytná štvrť, 4 - hrad, 5 - moslimský/kresťanský cintorín, 6 - lokálne centrum s mešitou a lokálnym bazárom, 7 - vidiecky trh, 8 - opevnenie.

- c) koloniálne mestá - ide o mestá, ktoré sa rozvíjali podľa moderných urbanistických koncepcií a úloha mediny je zredukovaná do maličkých štvrtí (napr. Casablanca, Istanbul, Bagdad) (Kielczewska-Zaleska 1972, s. 206).

Vo viacerých prácach, zaoberajúcich sa vplyvom religióznych faktorov na formovanie islamských miest, sa okrem rozhodujúcej úlohy mešity objavujú úvahy o širokom spektre sociálnych, politických a právnych činiteľov, ktoré formovali tradičné islamské mesto. Viacerí autori obrátili svoju pozornosť na úlohu vakfov pri formovaní mestských organizmov. *Vakf* bola špecifická forma vlastníctva, majúca charakter náboženskej nadácie, ktorá mala presne vymedzené určenie. Nevzťahovalo sa na ňu zdanenie a dedičské právo. Vakfy sa stali základom financovania kultových inštitúcií, mešít a ďalších zariadení. Vplyv vakfov na urbánny rozvoj je možné sledovať prostredníctvom troch aspektov - priestorového, sociálno-ekonomického a politického (Ehlers, 1992). Z geografického hľadiska je zaujímavý priestorový aspekt. Urbánny vývoj na území Osmanskej ríše bol vakfami ovplyvnený od 16. stor. Možno to ilustrovať na príklade Istanbulu. V 16. stor. bolo v Istanbule zriadených 13 náhijí (správnych jednotiek), z ktorých každá pozostávala z niekoľkých štvrtí (mahalles). Tých bolo v meste celkovo 219, pričom každá štvrť mala mešitu, ktorá bola podporovaná vakfami rozličného druhu a veľkosti. Vakfy financovali výstavbu mešít a ďalších objektov v ich susedstve (škôl, hospicov, fontán, kúpeľov, palácov, obchodov a podobne). Koncom 16. stor. pôsobil v Istanbule 3180 vakfov. Morfologická a funkčná štruktúra viacerých štvrtí Istanbulu a ďalších islamských miest je dodnes ovplyvnená investičnými aktivitami vakfov. Vakfy prispievali aj k zakladaniu nových miest. Typickým príkladom je iránske mesto Malayer, ktoré leží 350 km juhozápadne od Teheránu a bolo založené v r. 1807 (Ehlers, 1992), (pozri obr. 25 na str. 232).

7.3.3.5. Židovské sídelné formy

Judaizmus mal vo všeobecnosti podstatne menší vplyv na fyziognómiu a morfologicko-funkčnú štruktúru sídiel ako napr. hinduizmus, avšak napriek tomu môžeme nájsť viacero pozoruhodných príkladov takéhoto vplyvu. Charakteristickou sídelnou formou, rozšírenou najmä vo východnej Európe, boli malé mestečká alebo mestské štvrte, nazývané *štetel*. Mali synagógu, rituálny kúpeľ, školu (ješivu) a trh. Ulice boli úzke s nahustenými domami, ktoré sa vyznačovali vnútornou orientáciou do nádvorja. Veľké domy zahŕňali viaceré obytné jednotky. Vstup do nádvorja bol chránený a kontrolovaný. Každá jednotka bola vedená náboženským vodcom, okolo ktorého sa zoskupovali jej obyvatelia. Štetel predstavuje pokus o zachovanie religióznej identity a štýlu života osvojením si špecifického prístupu plánovania (Park 1994, s. 228).

Príkladom dodnes dobre zachovanej židovskej štvrte je východná časť Kazimierzu v Krakove (urbanistické bloky v okolí Širokej ulice a Nového námestia). V slovenských

mestách boli uzavreté areály židovských objektov, ktoré sa obvykle (pre odpor obyvateľov mesta) stavali mimo opevneného areálu mesta za hradbami. Príkladom je bardejovské židovské suburbium, nachádzajúce sa severozápadne od historického jadra mesta. Ide o súbor budov, ktoré boli plánovite a podľa talmudistických predpisov postavené koncom 18. stor. Suburbium dominuje veľká synagóga a budova zhromaždenia (Bet hamidraš), určená na štúdium. V ich susedstve stojí budova rituálnych kúpeľov (mikve), expanzná veža a kotoľňa. Ďalšími úžitkovými budovami areálu boli rituálne jatky a obytné budovy (Barkány-Dojč, 1991). Podobné suburbium je v Prešove v okolí ortodoxnej židovskej synagógy. Iný charakter mali židovské sídla, stavané v blízkosti miest. Príkladom zo Slovenska sú Šarišské Lúky, ktoré sa sformovali ako osada židovských obchodníkov v 2. pol. 18. storočia. Keďže židia sa nemohli usadiť v meste Prešov, založili si osadu v jeho blízkosti. Vybrali si lokalitu v katastri Ľubotic (vtedy Kelemeš), situovanú 3 km severovýchodne od Prešova. Koncom 18. stor. žilo v Šarišských Lúkach 765 obyvateľov, z toho 99,1 % židov (Kandráčová-Michaeli, 1998). Osada si zachovala svoj charakter až do r. 1939. Po druhej svetovej vojne sa pod vplyvom úbytku židovského obyvateľstva v dôsledku holokaustu a povojnovej emigrácie do Izraela funkčne pretransformovala a stratila obytný charakter. V súčasnosti tvorí severovýchodnú priemyselno-skladovú zónu Prešova a jej pôvodnú funkciu pripomína už len židovský cintorín a synagóga, dnes slúžiaca ako gréckokatolícky kostol.

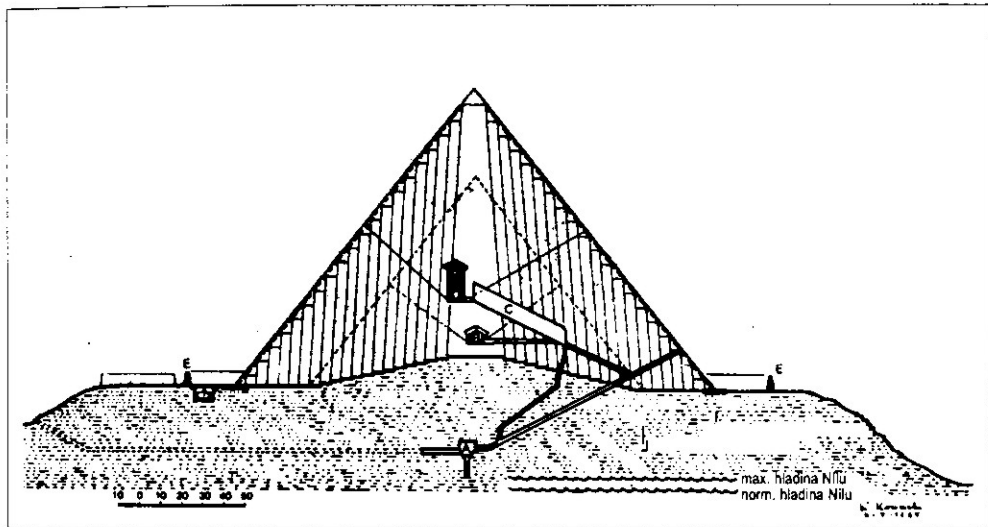
Odlíšny charakter ako plánovitý štetel má Jeruzalem - najvýznamnejšie mesto pre vyznáčov judaizmu. V Jeruzaleme totiž nie je judaizmus jedinou religiou. Mesto pozostáva z troch hlavných častí. Staré mesto, ohraničené masívnym obranným múrom postaveným začiatkom 16. stor., zahŕňa arménske, kresťanské, židovské, islamské štvrte a Golgotu. Východný Jeruzalem, nachádzajúci sa za opevnením je väčšinou obývaný Arabmi (v r. 1949 -1967 patril Jordánsku). Západný Jeruzalem, zahŕňajúci horu Sion, je väčšinou židovský. Príkladom zásahu do štruktúry mesta, motivovaným politicky i religiózne, bola rozsiahla asanácia palestínskych štvrtí po arabsko-izraelskej vojne v okolí mešity al-Aksa (jedno z najposvätejších miest moslimov) s cieľom odkryť západnú časť Šalamúnovho chrámu - Múr nárekov, ktorý je hlavným posvätným miestom židov (Short 1994, s. 173).

7.3.4. Sídelné objekty a štruktúry spojené so smrťou a posmrtným životom

Dôležitou dimenziou religiózno-geografického záujmu sú sídelné objekty a štruktúry spojené so smrťou a posmrtným životom, ktoré tvoria integrálnu súčasť sídiel prípadne vytvárajú osobitné štruktúrne prvky v krajine. V tejto súvislosti niektorí autori (napr. Kniffen 1967 a Jordan 1973) používajú termín nekrogeografia na označenie subdisciplíny, zaoberajúcej sa problematikou týchto areálov (tzv. krajín mŕtvych). Pozornosť

OBR. 24: *Prierez Veľkou pyramídou v Gíze* (podľa Baneka a kol. 1992, s. 101).

A - nedokončená komora, B - komora kráľovnej, C - veľká galéria, D - kráľovská komora, E - múr.

geografov sa orientuje najmä na priestorové aspekty praktík pochovávaní a na areály pochovávaní mŕtvych, teda najmä cintoríny.

Rozličné kultúry a religiózne systémy pochovávajú svojich mŕtvych rozmanitými spôsobmi. Kremácia, spaľovanie tiel zomretých, je starovekým zvykom, ktorý zažil revitalizáciu v modernej ére. Kremácia sa presadila predovšetkým v oblastiach s nedostatkom priestoru na pochovávanie mŕtvych alebo v oblastiach, kde k tomu vedú hygienické dôvody. Hinduisti a budhisti tradične spaľujú telá zomretých. Tradičné formy kremácie, pri ktorých sa stavajú pohrebne hranice a popol sa po kremácii rozptýľuje, obvykle nezanechávajú výraznú pečať v krajine. Skôr sa tu možno stretnúť s objektmi, ktoré súvisia s prípravou na smrť. Príkladom môže byť Pašufatinath pri Káthmandú v Nepále. Je to špecifické sídlo, ktoré pozostáva z domovov pre starých ľudí, čakajúcich na smrť. Lokalizované je pri rieke Báhmati, na brehu ktorej sú početné gháty na spaľovanie zomretých. Ich popol je potom rozptýľovaný do vôd tejto posvätej rieky. V Pašufatinathe je aj mnoho chrámov a predajní náboženských potrieb a rituálnych predmetov. Moderné západné formy spaľovania mŕtvych sú založené na existencii krematórií - permanentných štruktúr, ktoré môžu zahŕňať kaplnky, pamätné parky, cesty a inú potrebnú infraštruktúru (Park 1994).

Pochovávanie je omnoho rozšírenejšie ako kremácia a prispieva k vzniku veľmi svojráznych štruktúr. Spomedzi najokázalejších foriem pochovávaní je možné uviesť

nadzemné hrobky, stavané obyčajne pre večný odpočinok významných ľudí. Famóznymi príkladmi hrobiek sú egyptské pyramídy v Gíze, západne od Káhiry. Najväčšia Cheopsova (Chufefova) pyramída pozostáva z vyše 2 mil. kamenných blokov a pôvodne mala rozmery 230x230x146 metrov. Aj dnes jej výška dosahuje ešte úctyhodných 137 m. V Egypte, na ľavom brehu Nilu, nachádzame aj ďalšie komplexy hrobiek - napr. v meste mŕtvych v Sakkare (nekropole Memfisu). Potom, čo sa upustilo od výstavby pyramíd, sa v Egypte presadilo hĺbenie podzemným hrobiek, skoncentrovaných najmä do Údolia kráľov, severozápadne od Karnaku a Údolia kráľovien, západne od Luxoru. Podobné hypogeum bolo objavené na Malte. Maltská nekropola Hal Saflieni sa skladá z niekoľkých hrobových komôr vytesaných do skaly, kde sa našli kosti asi 7 tis. osôb (Eliade, 1995). Príkladmi nadzemných hrobiek sú početné mauzóleá, budované s cieľom zachovať pamiatku členov významných rodín. V islamskej kultúrnej oblasti sa vytvoril impozantný typ hrobiek (napr. Tadž Mahal v Agre v Indii). V európskej kultúrnej oblasti sú viditeľnými pozostatkami po pochovávaní v praveku mohyly. Sú markantnými elementmi v otvorenej krajine, napr. dolmeny v Bretónsku, Škandinávii a na britských ostrovoch (napr. Silbury Hill v Anglicku). Môžu byť tiež ukryté v lesoch (napr. mohylové polia v Nízkych Beskydách na severovýchodnom Slovensku). Mohyly môžu vystupovať solitérne alebo vytvárať skupiny - tzv. mohylníky. V zásade existujú dva pôdorysné varianty mohýl - centrálné (kruh prípadne štvorec) a longitudiálne (elipsa, obdĺžnik) (Gojda, 2000, s. 170). Vzhľadom na úzku súvislosť pohrebných zvyklostí a rituálnych praktík sa objekty spojené s nimi vyskytujú v tesnom susedstve. Príkladom môžu byť viaceré mohylníky okolo megalitického kromlechu Stonehenge v Anglicku (Gojda, 2000, s. 172). Celkove možno povedať, že v megalitických kultúrach je sakrálna kameňa valorizovaná predovšetkým v spojitosti s posmrtným životom (Eliade, 1995, s. 119). Z tohto dôvodu skutočne megalitické "mestá" boli postavené pre mŕtvych: boli to nekropoly.

Pre kresťanov, židov a moslimov je typické pochovávanie mŕtvych do hrobov, lokalizovaných na územiach špeciálne k tomuto účelu vyčlenených, ktoré sa nazývajú cintoríny. V niektorých európskych mestách (napr. v Ríme a Paríži) boli telesné pozostatky ukladané do katakomb. Alternatívnou formou bolo, najmä v prípade významných občanov a hodnostárov, pochovávanie do krypt pod kostolmi (Park 1994).

7.3.4.1. Lokalizácia cintorínov

K najrozšírenejším geografickým štúdiám o cintorínoch patria výskumy hodnotiace ich polohu a lokalizačné faktory, ktoré sa uplatňujú pri výbere areálu pre cintorín. Podľa J.T. Dardena (1972), ktorý uskutočnil jeden z mála mimoriadne detailných výskumov na území Pittsburgu, lokalizáciu a priestorovú mozaiku cintorínov ovplyvňujú tri dôležité faktory - blízkosť k väčšine potenciálnych užívateľov, ľahká dostupnosť a cena

pôdy, hoci tá je odlišná pre jednotlivé typy cintorínov. Napríklad cena pozemku bola najdôležitejším faktorom pri lokalizácii komunálnych cintorínov, avšak najmenej dôležitým pri lokalizácii rodinných cintorínov. Blízkosť hrála najdôležitejšiu úlohu pri lokalizácii cirkevných cintorínov, dostupnosť bola dôležitá pri všetkých typoch cintorínov. Úplne iné prístupy aplikujú pri výbere lokality pre cintorín Číňania. Opierajú sa o geomanciu a miesta nevyberajú na základe praktických kritérií ako obyvatelia Pittsburgu, ale na báze spirituálnych a mystických faktorov. Každé pohrebné miesto musí byť prejavom princípu *feng-shui* - perfektnej kombinácie materiálnych a nemateriálnych elementov, ktoré ponechajú mŕtveho v harmónii s okolím. Číňania veria, že v prípade zlého *feng-shui* bude pochovaný nepokojný a jeho potomkovia budú trpieť. Ideálne miesto pre umiestnenie hrobu by podľa Číňanov nemalo byť ani ploché, ale tiež ani strmé. Ideálne miesto by malo byť obklopené *jin* a *jang* - aktívnou a pasívnou energiou sil čínskej kozmológie (Boxer 1968, Park 1994).

7.3.4.2. Morfológia cintorínov

Na základe Priceho (1966) výskumu 214 vidieckych cintorínov v juhovýchodnej časti štátu Illinois je možné si urobiť predstavu o priestorovej evolúcii cintorínov. Pred r. 1860 bol v skúmanom regióne najrozšírenejší najmenší typ s maximálne 10 hrobmi. V r. 1860-1880 bol najrozšírenejší typ malého rodinného cintorínu s maximálne 20 hrobmi. V r. 1880-1900 bol ďalšou vývojovou fázou tzv. cintorín ohniska vidieckej aktivity s maximálne 250 hrobmi. V r. 1900-1950 už dominoval tzv. cintorín sídelného strediska s počtom vyšším ako 250 hrobov. Takýto postupný vývoj je možné pozorovať aj v iných oblastiach USA. V prvej fáze osídlenia si väčšina rodín pochovávala mŕtvych na svojich individuálnych pozemkoch v blízkosti svojich farmárskych usadlostí. S postupným rastom sídiel sa pochovávanie presunulo do cirkevných cintorínov, často situovaných okolo kostola, alebo na verejné cintoríny. Mnohé cirkevné cintoríny sa zakrátko preplnili alebo sa stali hygienicky neúnosné, čím vznikla potreba založiť nové cintoríny na voľných pozemkoch na okrajoch mesta. Túto relokáciu cintorínov umožnil aj technologický pokrok v doprave (Park 1994). Jedným z príkladov relokácie je presun cintorínov v Krakove. Viaceré stredoveké cintoríny v centre mesta boli zrušené a v r. 1802 nahradené rozsiahlym Rakowickým cintorínom, v blízkosti ktorého bola neskôr situovaná konečná zastávka električkovej trate, zabezpečujúca pohodlný prístup obyvateľom mesta. Podobný vývoj sme zaznamenali aj vo viacerých slovenských mestách. Napríklad v Košiciach sa po cintoríne, ktorý do 70. rokov 18. stor. obklopoval terajší Dóm sv. Alžbety, zachovala dodnes cintorínska kaplnka sv. Michala.

Prvým plánovite založeným a postaveným cintorínom na svete sa stal v r. 1796 cintorín v New Haven v štáte Connecticut. Založil ho James Hillhouse. Mal pravidelnú

štvorcovú parcelizáciu. Bázu tvorili malé štvorce, určené na pochovávanie príslušníkov jednej rodiny. Jednotlivé štvorce boli ohraničené do radu vysadenými topoľmi a niektoré mali uprostred vysadenú smútočnú vrbu. Hroby mali rovnakú veľkosť a boli orientované v tom istom smere. Schéma tohto Hillhouseho cintorína sa aplikovala ako štandard v mnohých mestách USA (Park 1994). Monumentálne cintoríny Hillhouseho typu boli prvým krokom vo vývine moderných cintorínov. Nasledujúcim vývojovým štádiom sa stali trávnikové cintoríny. Boli to rozsiahle zatrávené areály, ktoré boli rozdelené do individuálnych sekcií sochami a malými hájkmi. Vyznačovali sa veľkou pestrosťou pomníkov, sôch a vonkajšieho zariadenia. Neskôr sa vyvinuli súčasné pamätne parky. Formovanie tohto typu cintorína už určovali ekonomické faktory, pretože sledovalo zisk. Hroby sú nahustené tesne na seba na lacných pozemkoch na periférii veľkomiest. Krajinné úpravy sú minimálne a funkcionalistické, pozostávajú zväčša z plochých trávnikov s malými bronzovými tabuľkami a nádobami na kvety, zapustenými pod úroveň okolitého terénu (z dôvodu pohodlného kosenia trávniky) (Park 1994).

Podobnú diferenciáciu v časopriestore, ako majú morfológické štruktúry cintorínov možno vysledovať aj v prípade ich architektonického stvárnenia. Najrozšírenejšími architektonickými štruktúrami sú náhrobné označenia a kamenné pomníky, ktoré poskytujú mnoho cenných informácií, využiteľných v historicko-geografickom bádani. Napríklad hroby v Británii sa označovali jednoduchými drevenými krížmi alebo náhrobnými tabuľkami prakticky až do konca 17. stor. Potom sa začali používať náhrobné kamene. Sprvu boli robené z lokálnych materiálov a odzrkadľovali vznik prosperujúcej strednej vrstvy obyvateľstva, ktorá si mohla dovoliť dopravné náklady na prepravu ťažkého materiálu z miestnych lomov (Dove 1992 in Park 1994, s. 221). Dizajn náhrobných kameňov sa postupom času menil, rozvinúc sa z jednoduchých foriem do veľmi komplikovaných a prepracovaných tvarov náhrobkov a ozdobných foriem, ktoré sa rozšírili koncom 18. stor. Počas 19. stor. sa vrátili do módy jednoduchšie formy, ktoré sa udržali do súčasnosti (Park 1994, s. 221). Podrobnú štúdiu vývinu náhrobných kameňov v Oregone predstavil R.V. Francaviglia (1971) V období éry priekopníckych osadníkov (1850-1879) mali pomníky hlavne gotickú, doskovitú a blokovú podobu a boli tesané z bieleho mramoru s malou výzdobou. Vo viktoriánskom období (1880-1905) sa udiala radikálna zmena, súvisiaca s príchodom kvetnateľných architektonických štýlov. V cintorínoch sa stali populárne obelisky a stĺpy s ozdobnými kovanými oceľovými ohradami, oddeľujúcimi jednotlivé rodinné parcely. Konzervatívne obdobie (1906-1929) sa vyznačovalo jednoduchosťou, pričom populárne boli geometrické formy pomníkov. Mnoho z tejto jednoduchosťi prevzala moderná epocha (1930-1970), v ktorej sa rozšírenejšími stali plakety na úrovni terénu, ktoré nahradili nadzemné náhrobné kamene (Park 1994, s. 222).

7.3.4.3. Priestorová segregácia na cintorínoch

Podobne ako počas života, aj po smrti dochádza ku grupovaniu ľudí podľa sociálno-ekonomického statusu, rasy, konfesionalnej príslušnosti a iných znakov do areálov, kde sú pochovaní ľudia s podobnými charakteristikami. Na cintorínoch sa takto stretávame s fenoménom priestorovej segregácie. Napríklad takmer všetky cintoríny v Chicagu (hlavne nekatolícke) sa vyznačujú dôslednou segregáciou príslušníkov europoidnej a ekvatoriálnej rasy. Napríklad na cintorínoch Oregonu boli negroidi pochovávaní zväčša na periférii cintorína, ba dokonca v niektorých prípadoch vôbec nemali možnosť byť pochovaní na cintoríne s bielymi obyvateľmi. Okrem rasy je významným segregáčnym faktorom religia. Až 26 z celkového počtu 70 cintorínov v Chicagu vlastnili podľa Pattisona (1955) jednotlivé cirkvi, ktoré zabraňovali pochovávaniu príslušníkov iných náboženských vierovyznaní (Park 1994, s. 223). Segregáciu spôsobuje aj faktor zámožnosti obyvateľstva. Tento faktor pôsobí prostredníctvom ceny za pohrebné miesto. Rozdiely v zámožnosti sa prejavujú aj navonok vo veľkosti parciel, hrobov, vo veľkosti a honosnosti pomníkov, hrobiek a mauzóleí. Pri výbere miesta pochovania hrá dôležitú úlohu prestíž. Je to markantné na príklade vojenských sekcií mnohých amerických cintorínov, kde najžiadanejšími a najdrahšími miestami sú tie, ktoré sa nachádzajú v blízkosti hlavného stĺpu s vlajkou (Park 1994).

V minulosti sa výrazná konfesionalná segregácia uplatňovala aj na cintorínoch na Slovensku. Tradične boli cintoríny členené na katolícku a evanjelickú časť. Príkladom je hlavný cintorín v Prešove, ktorého juhozápadná časť bola vyhradená pre evanjelikov, kým severná a centrálna časť pre katolíkov. V severovýchodnej časti bol vojenský cintorín a v juhovýchodnej časti neologický židovský cintorín. Do cintorínov boli aj osobitné vchody. Do evanjelického sa vchádzalo cez zvonnicu a do katolíckeho cez objekt niekdajšieho chudobinca. Prísne priestorovo oddelené boli u nás židovské cintoríny, ktoré boli často situované na periférii sídli d'aleko od ostatnej zástavby (napr. starý a nový ortodoxný židovský cintorín v Prešove, židovský cintorín vo Veľkom Šariši a pod.).

7.4. Religie a hospodárstvo

Vzťahy medzi náboženstvom a hospodárstvom boli v ekonomických a sociálnych vedách už pomerne solídne preskúmané. Poukázali na to, že činnosť človeka sa viaže v konečnom dôsledku na prijímanie rozhodnutí. Pri rozhodovaní sa človek opiera o určité kritériá, ktoré sa odvíjajú od jeho hodnotového systému. Hodnotový systém jednotlivých ľudí a kultúr je do značnej miery podmienený religióznym systémom (Domachowski, 1991, s. 209).

Na rozdiel od sociológie geografia religii zatiaľ nevenovala skúmaniu významu religióznych faktorov v hospodárskom vývoji priestoru primeranú pozornosť. Vo väčšej miere sa študovali väzby medzi religiami a primárnym sektorom, čiže poľnohospodárstvom a rybným hospodárstvom. Fragmentárne štúdie boli vypracované aj z výskumov väzieb medzi religiami a sekundárnou a terciárnou sférou. Najlepšie boli rozpracované v štúdiách o pútnických centrách, kde religiózna funkcia vtlačila pečať a podmienila rozvoj celej ekonomickej bázy pútnických stredísk (Jackowski, 1991, 1998).

7.4.1. Religie a sektory hospodárstva

7.4.1.1. Religie a primárny hospodársky sektor

V niektorých religióznych systémoch sú preferované určité poľnohospodárske produkty, rastliny a zvieratá. Iné produkty sú tabu, v dôsledku čoho sa buď chránia, alebo je ich produkcia obmedzená. Týmto spôsobom môžu religie vplývať na odvetvovú štruktúru poľnohospodárskej výroby.

Napríklad *víno* malo dokázateľný úzky vzťah k náboženským predstavám a rituálom už v staroveku (Mezopotámia, staroveký Egypt, antické Grécko a Rím). Osobitný význam si víno našlo v kulte Matky Zeme a v postavách Dionýza, či Bakchusa. Rozšírenie kultu umožnilo možnosti zárobku predajom vína, čím sa vďaka religióznemu faktoru rozvíjal obchod s vínom. Použitie vína v eucharistickej slávnosti v kresťanstve prispelo v ranom stredoveku k rozširovaniu pestovania viniča hroznorodého zo stredomorskej oblasti do kristianizovaných teritórií severne od Álp. Misionári priniesli kultúru vína v 16. a 17. stor. z Mexika do Kalifornie. Náboženský význam vína sa preniesol do pomenovania mnohých viníc, odrôd hrozna a druhov vín. Úzky vzťah medzi pestovaním viniča a náboženstvom možno ilustrovať na príklade Libanonu. Kým u židov a kresťanov sa vínu pripisuje kultový význam, moslimovia považujú vinič len vo forme ovocia. Preto došlo vo viacerých islamizovaných oblastiach v Libanone, ale aj v susednej Sýrii k úpadku pestovania viniča (Rinschede, 1999, s. 171). Do veľkých finančných ťažkostí sa v r. 1962 dostalo Alžírsko, ktoré bolo dovtedy jedným z najväčších svetových producentov a exportérov vína. Po získaní nezávislosti sa produkcia vína dostala do konfliktu so štátnym islamským náboženstvom, zakazujúcim konzumáciu alkoholu. Trvalo niekoľko rokov, kým sa prijalo rozhodnutie dovoliť alžírskemu hospodárstvu pestovať vinič. Napriek tomu plochy viníc a produkcia vína klesali (Sutton, 1990).

Aj niektoré kresťanské náboženské skupiny poznajú zákaz konzumácie alkoholu, pretože alkohol má negatívne účinky na zdravie, blahobyt a sociálne správanie. Iné kresť